

Dr Rade Petrović

POČECI SARADNJE JEVDĚVIĆA I BIRČANINA SA
TALIJANSKIM OKUPATOROM 1941. GODINE
(Prilog istoriji četničko-talijanske kolaboracije 1941)

Općenito o saradnji i vezama Jevđevića i Birčanina sa talijanskim okupatorskim vlastima ima dosta podataka. Neka razdoblja su dobro osvijetljena, ali kada je riječ o 1941. godini onda to još uvijek nije dovoljno. Većina podataka koji su do sada pristupačni odnosi se na godinu 1942. i vrijeme poslije toga, dok je ovaj rani period, od kada stvarno datiraju počeci saradnje, još uvijek nejasan. Određena ispitivanja koja sam vršio u talijanskim arhivima i pronađeni arhivski materijal daju osnova da se danas nešto više kaže o tome. To je glavni zadatak ovoga rada.

Široka lepeza četničko-talijanskih veza ima početke u onom dijelu našeg obalnog pojasa koje su Talijani okupirali ili anektirali 1941. godine. U ta područja sklanjali su se brojni Srbi, pa i Jevreji, tražeći zaštitu od ustaškog terora. Poznato je da je u Splitu već u ljeto 1941. godine, kada se Split nalazio i pod talijanskom vlašću, bio obrazovan jedan odbor, kojeg jedni nazivaju Splitski odbor a drugi Srpski odbor, sastavljen od nekih istaknutih Srba bivših narodnih poslanika, senatora, ministara ili općenito »nacionalnih radnika«, koji su smatrali da im je zadatak, da uz pomoć talijanskog okupatora zaštite od ustaških progona srpsko stanovništvo u Lici, Dalmaciji i Bosni i Hercegovini. Kao članovi odbora spominju se dr Niko Novaković Longo, bivši ministar i senator, Dobroslav Jevđević, bivši narodni poslanik, Ilija Trifunović Birčanin, bivši predsjednik Narodne odbrane, Rađmilo Grđić, novinar, prota Urukalo itd.¹⁾ Uz

¹⁾ Više autora to spominje, a posebno: Slobodan Šakota, *Hercegovački narodnooslobodilački partizanski odred*, Vojnoistorijski glasnik (VIG). Beograd 1954, broj 5, str. 10—11; Đuro Stanisavljević, *Pojava i razvitak četničkog pokreta u Hrvatskoj 1941—1942. godine*, Istorija XX veka, Beograd 1962, IV, str. 30—31; Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i NDH*, Zagreb 1977, str. 243; Jovan Marjanović, *Draž Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb — Beograd 1979, str. 86, navodi da je duhovni vođa Splitskog odbora bio Ilija Trifunović Birčanin još prije nego što se povezao sa Dražom Mihailovićem. Više pojedinosti donosi Branko Lataš, *Djelatnost četničkog centra u Splitu 1941—1943. godine*, Split u NOB i Socijalističkoj revoluciji 1941—1945, Split 1981, str. 1045—1063, ali je ipak težište na vremenu poslije 1941. godine.

ovu splitsku inicijativu, da je tako nazovemo, istorija je zabilježila i jednu drugu koja je potekla iz Boke Kotorske a vezana je za ime dr Novice Kraljevića, rodnom iz trebinjskog kraja. On je, djelujući sa istih pozicija, prebjegao iz Trebinja u Herceg Novi i tražio talijansku okupaciju Hercegovine.²⁾ No, kada je riječ o Splitskom odboru, iz svega što je do danas poznato proizlazi da je prve korake na stvaranju veza sa talijanskim vojnim vlastima i određene sara-

---

²⁾ O toj akciji dr Novice Kraljevića pisalo je nekoliko autora, kao S. Šakota, n. d., str. 9; Nevenka Bajić, *Komunistička partija Jugoslavije u Hercegovini u ustanku 1941*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1969, broj 17, str. 133; Mina Kovačević, *Libera, via, via...* Zagreb 1980, str. 43. Ona navodi da su se i neki komunisti sklanjali u Herceg Novi koji je bio pod talijanskom vlašću.

N. Kraljević je 19. avgusta 1941. godine uputio predstavku Franku Skazelatiju (Franco Scasellati), prefektu talijanske provincije Kotor, iz koje se vidi da mu je već i ranije sa delegacijom izbjeglica iz Hercegovine predao memorandum kojim se moli vlada Kraljevine Italije »da okupira Hercegovinu«. Kraljević je to i lično više puta tražio od i preko Skazelatija. Ali, pošto je tada saznao da Skazelati ide u Rim, Kraljević je odustao od rada na slanju jedne delegacije u Zadar — guverneru Dalmacije Bastijaniju. Umjesto toga on je zamolio Skazelatija da želju hercegovačkih izbjeglica ponovi Musoliniju ali »ne samo kao želju izbjeglica iz Hercegovine, nego i kao želje izbjeglica iz Hercegovine i svih srpskih zemalja«. U toj predstavi se, također, traži da Italija intervenira i stvori red u Hrvatskoj državi, ili bar u jednom njezinom dijelu. »Prije svega prilike u Hercegovini i u Dubrovniku (ovo dvoje čini cjelinu) iziskuje neophodnost da Italija okupira Hercegovinu i Dubrovnik i sve zemlje koje im pripadaju (najmanje Dalmaciju do ušća Neretve i Hercegovinu do Konjica)«.

N. Kraljević je 26. avgusta preko Skazelatija, koji se tada nalazio u Rimu, uputio Musoliniju pozdravni brzojav kojim pozdravlja talijansku okupaciju Hercegovine »uvjeren da će prestati nečuvena ubijanja, koja istorija svijeta još nije zabilježila i da se ovom akcijom italijanske vojske obnavljala stara saradnja Srba i Italijana, koja je u prošlosti dala dobrih rezultata za oba naroda«. A. 31. avgusta iste godine Kraljević moli Papu Pija XII da se založi za pravoslavce.

Sve ove akcije i inicijative N. Kraljevića još uvijek nijesu dovoljno istražene. Proučavanje talijanske izvorne građe pokazuje se neophodnim. Inače, Kraljević je rođen u selu Cicini kod Huma, u općini Trebinje, negdje u prvoj dekadi ovoga stoljeća. Poslije školovanja u rodnom kraju, učio je u Reljevu (?) kod Sarajeva, te u Beču, gdje je završio Filozofski fakultet i Parizu, gdje je doktorirao pravo. Godine 1939. objavio je u Parizu, na francuskom jeziku, opsežnu knjigu (330 stranica) pod naslovom: *La portée théorique du glissement du Droit vers la Sociologie. La doctrine juridique au point de vue de la Connaissance et de la Sociologie*, Librairie du Recueil Sirey (Société anonyme), Pariz 1939. (Teorijski značaj pomjeranja prava ka sociologiji. Pravna doktrina posmatrana sa gledišta spoznaje i sociologije). Jedno vrijeme prije drugog rata bio je nastavnik na Pravnom fakultetu u Subotici. Zemljaci ga se sjećaju kao veoma obrazovanog čovjeka. No njegova pripadnost četničkom pokretu i saradnja sa talijanskim okupatorom rezultirala je time da su ga oktobra 1942. godine likvidirali borci bataljona »Sloboda« na prostoru između Trebinja i Ljubomira. Ustaška, pak, literatura spominje drugačiji način njegove pogibije, koji je očito neodrživ. Ivo Rojnica- ustaški stožernik za Veliku župu Dubravu (do kraja jula 1941) i poznati ustaša u Dubrovniku, inače rodom iz Ciste kod Imotskog, pišući o talijansko-četničkoj saradnji, spominje i N. Kraljevića navodno kao čovjeka koji je bio protiv te saradnje kao i neki drugi. Rojnica veli: »tako je mislio još jedan pametan čovjek dr Novica Kraljević, sveučilišni profesor iz Beograda, rođen u Herceg

dnje uglavljivao dr Niko Novaković. To izričito bilježi, i to samo na jednom mjestu, i najnovija talijanska vojna literatura. Prema navodima iznesenim u citiranom djelu, u rano popodne 29. avgusta 1941. godine sastali su se general Furio Monticelli (Furio Monticelli), komandant divizije »Sassari« iz sastava VI armijskog korpusa kojim je komandovao general Renco Dalmaco (Renzo Dalmazzo), koji je ulazio u sastav Druge talijanske armije, general De Blasio (De Blasio), u to vrijeme načelnik štaba Druge talijanske armije, pukovnik Umberto Salvatores, komandant vojnog područja Gračac i potpukovnik Luci (Luzi) iz Obavještajnog odjeljenja Druge armije. Oni su se u Kistanju sastali sa dr Nikom Novakovićem, kojem su »srpske vođe povjerile svu vlast«. Na tom sastanku, kako navodi talijanski autor, general De Blasio, postupajući po direktivama koje mu je dao general Vittorio Ambrosio (Vittorio Ambrosio), u to vrijeme komandant Druge talijanske armije, izložio je osnove na kojima bi trebalo da se napravi željeni sporazum. Iako je dr Novaković a pri-

---

Novom. Njega su Talijani zatvorili, ali i tražili kao cijenu slobode, da uđe u njihovu službu, kao Jevđević, Đuić i ostali, pa će osim slobodom biti nagrađen i materijalno; imat će, kako su to Srbi govorili, i »apanazu«. Uvijek je to odlučno odbijao. Jednog su ga dana odveli na sastanak, koji se je održavao u hotelu »Gradac« u Dubrovniku, gdje su ga Jevđević i društvo uz pomoć talijanskih časnika nagovarali, da uđe u njihovu službu, ali je i tom zgodom to odlučno odbio. Neposredno iza toga se je našao u Trebinju, gdje je imao sastanak s nekim pravoslavicima i tom je zgodom održao govor. Uzeo je u ruke talijansku i hrvatsku zastavu i pokazujući ih prisutnima reče: »Između Rima i Zagreba bliži nam je Zagreb. Radi toga protivim se borbi protiv Hrvatske Države. Tražimo mirno rješenje s Hrvatima, jer će u protivnom slučaju, na temelju talijanskog plana nestati i nas Srba i Hrvata, a to je upravo ono, za čim Talijani, idu«. Dr Novica Kraljević uočio je i prozreo talijansku igru. Na putu, kad se vraćao iz Trebinja u Dubrovnik, bio je ubijen radi održanog govora. Talijani i četnici osiguravali su put Trebinje — Dubrovnik«, I. Rojnica, Susreti i doživljaji 1938-1945, Minhen 1969, str. 120-121. Očito je da cio niz iznesenih činjenica obara Rojničine tvrdnje, što govori o karakteru i nivou ovih sjećanja općenito. U jednom izvještaju karabinjerskog kapetana Cesare Paolucci iz sastava XV bataljona karabinjera (Vojna pošta 39, broj 3/92 tajnog protokola od 23. juna 1942) upućenog višim komandama, vidi se da je prof. Novica Kraljević »povratnik iz tvrđave Mamula gdje je bio interniran od 2. maja ove godine po nalogu VI armijskog korpusa« prije tri dana sreo na Cetinju crnogorske generale nacionaliste Krsta Popovića i Blaža Đukanovića koji su mu rekli da će oko tri hiljade naoružanih komunista preći uskoro u Hercegovinu u zonu Gacka. Dva generala su izrazila želju da pređu granicu da bi potukli te partizanske jedinice prije nego što se one ujedine sa onim iz Bosne i postanu opasni. Za ovo su se oni obratili Pirciju Biroliju, ali ih je on uputio da uspostave kontakt sa komandom u Dubrovniku u čiju jurisdikciju ulazi i zona Gacko. Postoje u ovom izvještaju i drugi zanimljivi podaci o situaciji u Crnoj Gori i Hercegovini, a spominju se Rađe i Dragica Pravica (Vojno-istorijski institut Beograd, Talijanska arhiva, kutija 421, fasc. 2, dok. 6). A iz jedne oštećene zabilješke, po svemu sudeći dr Buća, velikog župana Velike župe Dubrava vidi se sljedeće: »Dr Kraljević na Humu? Jevđević bio tri dana interniran sa Trifunovićem u Šeherezadi (vila u Dubrovniku — prim. RP.). Dr Kraljević bio na Mamuli pa kapiitulirao? Jevđević 18. VIII bio u Trebinju s poručnikom Srbijancem i vratio se 19. VIII u Dubrovnik u autu« (Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske Zagreb, fond Velika župa Dubrava, K, 223, 1942. godina).

ori bio za sporazum, on je ipak tada sebi rezervirao pravo da definitivno odgovori na ponuđene prijedloge tek pošto bude razgovarao sa vođama ustanika. A 1. septembra 1941. godine vođe ustanika sastali su se u Pađenima i izrazili svoju privrženost ugovoru. Tako su teški i delikatni pregovori — kako se navodi u izvoru — došli do završetka.³⁾ Međutim, u istoj publikaciji ništa se ne govori o Jevđeviću i Birčaninu, iako bi se to očekivalo, jer su i oni dosta rano, već u septembru i oktobru 1941. godine, imali najdirektnije kontakte sa talijanskim vojnim vlastima u Splitu, nudeći saradnju i tražeći da Talijani trajnije okupiraju Bosnu i Hercegovinu.

Postojeća specijalna literatura o četničkom pokretu, pa samim tim i o četničko-talijanskoj saradnji, donosi za ovaj rani period ponešto, ali ipak više kao podsticaj za dalja istraživanja nego trajnije rješenje. Kao razlog za to obično se navodi pomanjkanje pouzdanih izvora, što je sasvim tačno, pogotovo kada je riječ o onim talijanske provenijencije. Prateći užu problematiku istočne Bosne i Hercegovine u 1941. godini i naročito djelovanje Jevđevića i Birčanina u svemu tome, može se iz postojeće specijalne literature izvući sljedeće:

Jozo Tomašević, Amerikanac jugoslovenskog porijekla, predratni đak sarajevske Trgovačke akademije a danas profesor univerziteta u penziji, koji živi u Palo Altu u Kaliforniji, u dosad najkompletnijoj knjizi o četničkom pokretu⁴⁾ bilježi da je Birčanin između ap-

---

³⁾ *Le operazioni delle unità italiane in Jugoslavia (1941—1943)*, Narazione — Documenti, Roma, 1978, Izdanje Ministarstva odbrane Italije — Generalštab Italije — Istorijsko odjeljenje. Sredio potpukovnik prof. Salvatore Loi. Na str. 176. i 177. govori se o sastanku u Kistanju u Pađenima. Đ. Stanisavljević, n. d., str. 73, datira, pak to sa 25. avgustom 1941.

Među fotografijama na kraju knjige nalazi se i ona koja prikazuje dr Nika Novakovića koji stiže u Komandu Divizije »Sassari«, te legendom: »Niko Novaković, plenipotenziario dei Serbi della regione costiera e dinarica, raggiunge il comando della Divisione »Sassari« per offrire la cessazione della rivolta scatenata dai suoi conazionali contro gli ustascia, a patto che gli Italiani assumano tutti i poteri nella regione«.

Opravdano negativnu ocjenu ove italijanske knjige napisao je pukovnik Vojimir Kljaković, *Jedna loša i uvredljiva knjiga, Operacije talijanskih jedinica u Jugoslaviji 1941-1943*, VIG 3/1979, str. 185-203. Međutim, treba dodati da knjiga ipak donosi dosta korisnih podataka (ne ocjena), ponovno pokazujući koliko su malo poznati, u međunarodnim razmjerima, rezultati naše historiografije, te kako iz toga nepoznavanja nastaje cio niz iskrivljenih, netačnih ili, pak, tendencioznih ocjena zbivanja u Jugoslaviji u toku drugog svjetskog rata. Značajan udio u formiranju takvih stavova ima i emigrantska literatura. Očito je da bismo mi sami prije svega morali da nešto učinimo da svijet upoznamo, naročito onaj zapadni, sa onim što se kod nas stvara. Po ko zna koji put evidentno je da treba prevoditi naša djela na velike svjetske jezike. To je jedan od najsigurnijih puteva. A do tada mi možemo pisati ocjene dok knjige, ipak, vrše svoju ponekad, kao i u ovom slučaju, nenaučnu funkciju.

⁴⁾ *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979, str. 445. Naslov originala je *WAR and REVOLUTION in YUGOSLAVIA 1941-1945. THE CHETNIKS*, Stenford University Press 1975.

rila i oktobra 1941. godine proveo mnogo vremena u Crnoj Gori, a onda otišao u Split, što znači u onaj dio Dalmacije koji su okupirali Talijani.⁵⁾ A samozvani vojvoda Jevđević, član predratnih udruženja četnika i bivši narodni poslanik u Skupštini (Jugoslovenska nacionalna stranka), koji je saradivao s Birčaninom, zadržao je svoj uticaj među četnicima sve do kraja rata, iako ga nije imenovao Draža Mihailović.⁶⁾ Jevđević je umro u Rimu oktobra 1962.⁷⁾ Sa njima je, opet po Tomaševiću, najviše kontaktirao general Renco Dalmaco, komandant VI armijskog korpusa, jer su oba ta čovjeka bila naklonjena Talijanima, vjerujući da bi širenje talijanske okupacije na cijelo područje Bosne i Hercegovine bilo najbolje ratno rješenje za srpsko stanovništvo te pokrajine. U Talijanima su oni tražili saveznika protiv ustaša i partizana.⁸⁾ Talijani su ih inače čvrsto držali, između ostalog i zato što je Birčanin u Splitu bio sa porodicom, dok su Jevđevićev brat i zaručnica bili internirani u Italiji. Birčanin, koji je bio slaba zdravlja, umro je u Splitu februara 1943. godine.⁹⁾ Nedavno preminuli profesor Beogradskog univerziteta, dr Joco Marjanović, koji je najveći dio svog naučnog vijeka posvetio proučavanju četništva, u knjizi *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, knjiga prva, *Britanski štitićenik*, Beograd 1979. godine, iznio je rezultate višegodišnjeg rada i studiranja četničkog pokreta. Marjanović je konzultirao svu relevantnu literaturu, našu i stranu, te brojne arhivske izvore. Na osnovu svega toga on, ipak nije mogao utvrditi zašto se Birčanin obreo u Splitu,¹⁰⁾ iako o Birčaninu i Jevđeviću donosi više pojedinosti, ali pretežno za vrijeme poslije 1941. godine. Njega je sasvim opravdano najviše zanimalo pitanje: od kada Jevđević i Birčanin, pa i neki drugi, saraduju sa Talijanima, pa i drugim okupatorima i kvislinzima, te, naročito, na čiju je to inicijativu rađeno, njihovu ili nekog drugog? Odgovor koji on daje nije, razumije se, konačan. Više je otvorio problem tih veza u 1941. godini i potrebu njihova izučavanja. Marjanović pretpostavlja da je krajem oktobra 1941. godine četničkim komandantima u drugim krajevima (van Srbije) bilo javljeno da mogu saradivati sa okupatorom i njegovim domaćim pomagačima. Dakle, sve je na nivou pretpostavki, te se zato ni ne daje — u nedostatku relevantnih izvora — odgovor čija je ideja bila saradnja četnika i okupatora« u interesu spasavanja srpskog naroda«. Naime, da li je ideja rođena u ravnogorskom štabu ili je ona došla na osnovu iskustava četnika iz pojedinih krajeva zemlje? »To je u nedostatku izvora teško reći, kaže Marjanović, iako je saradnja praksa, ne samo u Srbiji, nego i u drugim krajevima Jugoslavije već 1941. godine.«¹¹⁾ I dok za 1941. godinu Marjanović

⁵⁾ Isto, str. 149.

⁶⁾ Isto, str. 149.

⁷⁾ Isto, str. 399.

⁸⁾ Isto, str. 195.

⁹⁾ Isto, str. 199.

¹⁰⁾ J. Marjanović, n. d., str. 205. i na drugim mjestima. Veoma pozitivnu ocjenu ove knjige napisao je pukovnik Mišo Leković u VIG-u, broj 3/1979.

¹¹⁾ Isto, str. 193.

navodi malo konkretnih podataka, posebno kad je riječ o Jevđeviću i Birčaninu, za kasnije vrijeme ima toga neuporedivo više. Međutim, na bazi jednog pisma koje je Jevđević uputio majoru Zariji Ostojiću u drugoj polovini jula 1942. godine, Marjanović datira početak Jevđevićeve saradnje s Talijanima sa decembrom 1941. godine.¹²⁾

I u njemačkim i talijanskim dokumentima koje donosi Bogdan Krizman u djelu *Pavelić između Hitlera i Musolinija*,¹³⁾ ima podataka o Jevđeviću, ali samo za vrijeme poslije 1941. godine, dok o Birčaninu nema ništa.

Od literature koja s obzirom na karakter i dubinu istraživanja ima regionalno obilježje, jer se odnosi na istočnu Bosnu i Hercegovinu treba spomenuti više djela bilo da se radi o knjigama ili pak posebnim člancima. Idući kronološkim redom prvi se javio serijom članaka o NOP-u u Hercegovini Slobodan Šakota.¹⁴⁾ Kao prvoborac i učesnik u događajima na terenu istočne Hercegovine, a potom i u prilici da zaviri u brojna dokumenta koja direktno govore o tome, on je nešto šire pisao o konkretnim akcijama kako N. Kraljevića u Boki tako i Jevđevića i Birčanina u Splitu i Zadru. U pojedinostima ima nepreciznosti u datiranju i nekim formulacijama, ali osnovni tada izrečeni zaključak da su Jevđević i Birčanin igrali važnu ulogu u stvaranju četničkog pokreta u Hercegovini i njegovom stavljanju u službu talijanskom okupatoru stoji i danas.¹⁵⁾ Kasniji autori najvećim su dijelom preuzimali osnovne podatke i ocjene koje je dao S. Šakota. Dr Rasim Hurem u knjizi *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.*¹⁶⁾ čija je pojava izazvala živu raspravu, unosi nešto više svjetla u ovu problematiku, gledano šire, iako bez konkretiziranja. Spominjući grupu ljudi iz Splitskog odbora on navodi da je ova grupa »stupila u odnos saradnje sa italijanskim okupatorom«,¹⁷⁾ ne navodeći pobliže kada je to bilo i kako se manifestiralo. U opsežnom istoriografskom djelu *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni 1941. godine*¹⁸⁾ dr Zdravko Antičić, među ostalim, piše da je D. Jevđević kao izaslanik Draže Mihailovića pri talijanskoj komandi u Mostaru otvorio put pregovorima majora Boška Todovića sa Talijanima. A to je bilo negdje sredinom jeseni 1941. go-

¹²⁾ Isto, str. 294. Tu stoji, pored ostalog: »Pre osam meseci« — piše i sledeće Jevđević u ovom izveštaju — »kada sam u ime četničkih organizacija prvi put tražio kontakt sa predstavnicima Italijanske vojske, (Znači da je to bilo već u decembru 1941! — JM.) konstantovao sam...«

¹³⁾ Globus, Zagreb 1980.

¹⁴⁾ To su: *Pripreme i prve ustaničke borbe u Hercegovini*, VIG- 1/1954, str. 1-28; *Razvoj ustanka i borbe u Hercegovini jula i avgusta 1941. godine*, VIG, 2/1954, str. 1-24; *Hercegovački narodnooslobodilački i partizanski odred*, VIG, 5/1954, str. 7-32, te Šakota zajedno s Radomirom Petkovićem, *Dejstva partizanskih jedinica u Hercegovini protiv okupatora i ustaša* (novembar 1941. — maj 1942), VIG, 3/1961, str. 89-110.

¹⁵⁾ S. Šakota, n. d., VIG, 5/1954, str. 11.

¹⁶⁾ Sarajevo 1972, str. 323. Puni naslov je: *Kriza NOP-a u Bosni i Hercegovini krajem 1941. i početkom 1942.*

¹⁷⁾ Isto, str. 48.

¹⁸⁾ Beograd 1973, str. 531.

dine.¹⁹⁾ Osim toga, sve su indicije da su Talijani nagovarali poručnika Kamenka Jevtića, četničkog komandanta Višegrada, kao i neke druge četničke komandante, da umjesto Jezdimira Dangića dovedu na čelo četničkog pokreta u istočnoj Bosni D. Jevđevića. Međutim, Anđonić piše da ova kombinacija nije uspjela, jer je u to vrijeme Dangić više odgovarao D. Mihailoviću i njemačkoj komandi u Beogradu.²⁰⁾ Treba dodati da su se i neki drugi autori uzgred osvrtni na ovu problematiku, posebno oko Jevđevića i drugih, ali uvijek načelno i na bazi onoga što su dali Šakota ili Stanisavljević. Pažljivo analizirajući sve što je navedeno dolazi se do zaključka da u cijelom nizu važnih pojedinosti (odakle i kako su Birčanin i Jevđević došli u Split, zašto su to uradili i sl.) postoje razlike u ocjenama ili, pak, u navođenju podataka. No, sve što je napisano očito je bilo podsticaj da se traga za odgovorom na postavljena ili nepostavljena, ali otvorena pitanja.

Iz svega proizlazi da su prvi mjeseci poslije okupacije, a za našu temu i vrijeme poslije reokupacije, (7. septembra 1941) bili najzanimljiviji i za dosadašnje istraživače, ali da su zbog nedostatka potrebnih izvora pojedini momenti ostali do danas nerazjašnjeni, iako su oni ključni za razumijevanje kako motiva saradnje, tako i za praćenje njenih kasnijih oblika. Stoga bi preostalo da se upravo to prikaže, na osnovu novih podataka, da bi se utvrdilo kako je otpočeo proces saradnje Jevđevića i Birčanina sa Talijanima na teritoriju istočne Bosne i Hercegovine.

Po suštini problematike na ovo se nadovezuju i pitanje generala fašističke milicije Alesandra Lusane (Alessandro Lusana) i njegova ocjena situacije u istočnoj Bosni i Hercegovini tokom 1941. godine, pošto je Lusana u literaturi i izvorima označen kao glavni talijanski čovjek koji je radio na organiziranju četništva u tim predjelima i njegovom vezivanju za talijanske vojne i političke ciljeve. O tome će u daljem izlaganju biti više riječi.

I

Kuda i kako je Jevđević²¹⁾ došao u Split ne može se precizno reći. On je, po svemu sudeći, idući iz Bosne prebjegao na talijansko okupaciono područje u Boki. Navodi se da je bio u Budvi, te da je

¹⁹⁾ Isto, str. 468, te J. Marjanović, n. d., str. 239, za kasnije razdoblje.

²⁰⁾ Anđonić, n. d., str. 465.

²¹⁾ Dobroslav Jevđević (Prača kod Rogatice 1895 — Rim 1962) političar i publicista, a u toku drugog svjetskog rata istaknuti četnik. Poznati predstavnik konzervativnih i nacionalističkih velikosrpskih krugova u predratnoj Jugoslaviji. Bio jedan od rukovodilaca ORJUN-e u Vojvodini, urednik »Vidovdana« u Novom Sadu, rukovodilac Jugoslavenske nacionalne stranke u Bosni i Hercegovini, te četničkog udruženja. Poslije interniranja iz Novog Sada, 1937. godine, radio je na stvaranju četničke organizacije u Prači i njejoj okolini. Još prije rata ubrajao se u lidere četničkog pokreta u Bosni i Hercegovini. N. Šehić, koji je ovo razdoblje i posebno ispitivao, smatra ga najistaknutijim četnikom u Bosni i Hercegovini između dva rata. Već iza

odatle krenuo u Split.²²⁾ Ostaje otvoreno pitanje da li je to uradio na svoju ruku ili su ga talijanske vlasti na to usmjerile ili, pak, neko treći? Kao što smo naveli ranije — prema Antoniću — izgleda da je put za Split vodio preko talijanske komande u Mostaru, ali se ništa pobliže ne označava. Ono, pak, što je sigurno i što se može na-

prvog svjetskog rata javlja se i kao izraziti antikomunista. Jedno vrijeme pred drugi svjetski rat bio je i predsjednik opštine Prača, a 1938. godine kandidovao se za narodnog poslanika na listi Udružene opozicije (nosilac dr V. Maček). Prača je tada bila opština u srezu Rogatica. A prema popisu stanovništva izvršenom 1931. godine, imala je 8.372 stanovnika, od čega muslimana 4.053, pravoslavaca 3.751, te katolika 559. Neki autori navode ime Jevđevića kao Dobroslav, a neki kao Dobrosav. A ima, pak, i toga da isti autor i u istom tekstu miješa oba imena. Sudeći po tome kako se potpisivao na nekim svojim djelima, kao i po dokumentaciji koja se ovdje objavljuje, ispravno bi bilo Dobroslav.

Za dio predratnog djelovanja D. Jevđevića uporedi: Nusret Šehić: *Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918-1941)*, Sarajevo 1971, str. 70, 119-120, 129, 143, 187 i 218. Nešto podataka o drugom svjetskom ratu nalazi se i u *Leksikonu narodnooslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji 1941-1945*, Beograd 1980, knjiga I, A-LJ.

J. Marjanović, n. d., str. 293, pišući o Jevđeviću kao četniku daje i određenu ocjenu kad kaže: »Izgleda da je taj čovek bio veoma sposoban diplomata, pa je pregovarao čas sa Italijanima, čas sa Nemcima, čas sa ustašama — već prema tome kako zatreba«.

Zanimljivo je da su za vrijeme njegovog boravka u Dubrovniku, gdje se inače dosta zadržavao dok su tamo bili Talijani, skojevske i partijske organizacije bile planirale da ga ubiju. O tome postoje podaci u Dubrovačkom muzeju — Odjelu socijalističke revolucije. Prema izjavi Balda Bodulića, datoj u Grudi 25. novembra 1957. godine, proizlazi da je Mjesni komitet Skoja bio napravio plan atentata i našao dobrovoljca skojevca Antu Radaića, inače krojačkog radnika. Njemu je povjerio zadatak da ubije Jevđevića. Bilo je planirano da se na Jevđevića puca iz Komande grada (misli se na Komandu za vrijeme Jugoslavije, a koja se nalazila odmah uredno po ulasku na Stradun od strane vrata od Pila) ili, pak na Boninovu gdje je, navodno, često šetao. Po Bodloviću tu akciju skojevaca zavladao je Mjesni komitet Partije zbog nekih svojih unutrašnjih razloga. A prema izjavi prvoborca Frana Boroje Dante, od 3. januara 1958. (kutija I, inv. broj 4) negdje u proljeće 1942. bio je od strane MK partije povjeren zadatak Ristu Miročeviću, također krojačkom radniku, »da ubije Jevđevića i to sa nožem kao pravog izdajicu. Jevđević je bio odsjeo u hotelu »Lapad«. Risto me je zamolio — veli Dante — da mu čuvam odstupnicu. Ta akcija nije uspjela jer ga nikako nije mogao ubiti nožem, pošto je iz hotela ulazio u džip koji ga je čekao tako da mu se nije moglo približiti, a naredba je bila ubiti ga nožem a ne pištoljem«. Treba podsjetiti da hotel »Lapad« ima veliko dvorište te da je dug prilaz sa ceste do glavnog ulaza u hotel.

U junu 1942. godine izvršen je atentat na Jevđevića u Mostaru. Atentat nije uspio »jer se Jevđević uvijek kretao u društvu talijanskih oficira i svojih tjelohranitelja, pa mu se nije moglo prići«. To piše Stjepan Ivanković u radu *Organizacija Skoja u Mostaru 1941-1942. godine*, str. 11, podnesenom na Naučnom savjetovanju »*Revolucionarni omladinski pokret u Bosni i Hercegovini*«, održanom u Sarajevu 23. i 24. decembra 1981. godine.

²²⁾ S. Šakota, n. d., VIG, 5/1954, str. 10. navodi: »U početku okupacije u Budvi se jedno vrijeme nalazio poznati politički kortes Dobrosav Jevđević. Negdje u mjesecu julu (podvukao — RP.) Jevđević se sa ranijim predsjednikom Narodne odbrane Ilijom Trifunovićem — Birčaninom prebacio u Split«. I. Rojnica, n. d., str. 110, kaže da je poslije 7. septembra 1941. iz Splita dobio obavijest da su bivši srpski časnici smješteni po hote-

učno verificirati jeste dokumentacija koja govori o njegovom djelovanju u Splitu.

Dobroslav Jevđević uputio je iz Splita (Viška ulica broj 25, to su Bačvice) 26. septembra 1941. godine, znači isti dan kada je otpočelo Savjetovanje u Stolicama, talijanskim vojnim vlastima u Splitu, najvjerovatnije generalu Rencu Dalmacu, komandantu VI armijskog korpusa, deklaraciju sljedeće sadržine:

»Ekselencijo, dozvolite mi da Vam se obratim, kao legitimnom predstavniku talijanskih oružanih snaga, s molbom za intervenciju u slučaju koji, u ambijentu ratnih grešaka, predstavlja jedno poglavlje nečuvenih okrutnosti i užasnih nasilja protiv svega onoga što je do jučer bilo sveto za ljudsku civilizaciju.

Odvažnost da Vam uputim moj apel daje mi viteško i humano ponašanje talijanske vojske, koja je, poslije vojne pobjede, postigla možda još i veću, postupajući sa viteškom humanošću prema pobijeđenom neprijatelju, spasavajući masakra stotine hiljada nevinih života i poštujući ljudsko dostojanstvo pobijeđenih, pa je i na taj način stekla njihovo najdublje poštovanje i zahvalnost. Mi ostajemo vjerni našoj nesrećnoj zemlji, ali smo sigurni da će se generacijama poslije rata, cio narod sjećati talijanske velikodušnosti.

Već dva mjeseca bjesne teror i pokolji u istočnoj Bosni. Teritorij na koji mislim, prostire se od donjeg toka rijeke Drine, sadašnje srpske granice, do rijeke Bosne i graniči na jugu talijanskom okupacionom linijom Bjelašnica—Foča—Čajniče. Ovdje živi oko pola miliona osoba podijeljenih u srezove Višegrad—Čajniče (djelimično), Rogatica, Vlasenica, Srebrenica, Kladanj, Zvornik i Sarajevo. To su 60% pravoslavci crnogorskog porijekla i 40% muslimani. Hrvata katolika nema, niti ih je ikad bilo.²³⁾ Teritorij je pretežno planinski i živi se od stočarstva i sječe drva. Čak jedna trećina drva, bilo industrijskog ili za gorivo, koje se izvozi iz Bosne potiče upravo iz ove zone. Teritorij je presječen željeznicom uzanog kolosijeka koja ide od Sarajeva

lima na Bačvicama i da saraduju sa talijanskom vojskom, koja im daje opskrbu. Više puta u tom kontekstu saradnje spominje i Jevđevića.

²³⁾ Prema službenom popisu iz 1931. godine u navedenim srezovima bilo je stanovništva, i to:

Srez	ukupno	pravoslavni	katolici	muslimani	ostali
Višegrad	28.424	14.017	498	13.801	
Čajniče	30.123	8.881	184	21.046	Podatke
Rogatica	44.203	20.865	1.036	22.219	ne navodi-
Vlasenica	37.532	25.278	286	11.881	mo jer su
Srebrenica	35.210	17.776	103	17.332	za ovu te-
Kladanj	14.620	4.740	1.202	8.616	mu irele-
Zvornik	47.326	22.025	253	24.668	vantni.
Sarajevo	143910	55.477	29.325	50.270	
Svega	377.748	169.049	32.887	169.583	

Prema tome, najveći broj su muslimani, zatim dolaze pravoslavci i tek na kraju katolici. Ako se izuzme sarajevski srez onda je katolika na pomenutom području ipak bilo 3.562, te Jevđevićev navod ne stoji.

preko Višegrada za Beograd, od koje se kod Ustiprača odvajaju jedan krak do krajnje tačke talijanske okupacije — Gorazda i Foče. Ima dva mjeseca kako neredovne bande ustaša krstare sijući vatru i smrt. Više od šest hiljada osoba masakrirano je: ljudi, žene i djeca. Jedan je dio prognan a ostatak je pobjegao u planine da bi spasili bar život. Od 38 pravoslavnih popova nema više ni jednog. Ubijeni su ili prognani. Od njih, neki Relja Spahić²⁴⁾ unakažen i iskrvavljen bio je živ sahranjen, te su, dok je još jecao pod lopatama zemlje, ustaše igrale kolo.

U selu Sjetlina ubili su 12 ljudi, a u selu Prača, za vrijeme pokolja, pet žena — neka Amidžićeva, Zalecka, Subotićeva i dvije Garićeve presvisnule su od terora i užasa. U selu Mesići zaklali su devet ljudi, u Ponoru 8, u Međeđi 10, na Palama 72, u Ilijašu 81 i u Reljevu 55. U srezu Srebrenica i Vlasenica, kod Han Pijeska, na granici sreza Rogatica, ubijeno je 400 osoba. Tvrdnja da je ovaj svijet marksistički orijentisan uprošćeno je odvratna, jer oni koji su pobjegli u šumu to su učinili samo da bi spasili život. Ne postoji konzervativniji ni religiozniji elemenat od ovog seljačkog svijeta. Prošle sedmice kod Alipašin mosta, u neposrednoj blizini Sarajeva, bila su strijeljana 103 u životu preostala Srbina, koji su bačeni u svoje kuće i potom zapaljeni zajedno sa njima. U jednoj kući zatvorili su prof. Boška Petrovića²⁵⁾ zajedno sa šesnaestoro žena i djece i zatim ih sve zajedno zapalili u istoj kući.

S vremena na vrijeme ulaze u zatvore, uzmu po dvadesetak zatvorenika i strijeljaju ih za svoj račun, bez suđenja. Veoma ih mnogo, da bi spasili život, prelaze na katolicizam. Ipak, ustaše ih i pored toga jednako ubijaju govoreći da su konverzijom spasili dušu, ali kad je riječ o tijelima ona pripadaju njima, pa ih zato i strijeljaju.²⁶⁾

U cijeloj zoni nema više ni reda, ni zakona, ni prometa. Mostovi su oboreni, a željezničke pruge porušene.

Ako jedna organizirana vlast ne intervenira desetine hiljada žena i djece zaglaviti će od gladi, terora i bijede!

Na političkim izvorima za jugoslovenski parlamenat, nastavlja Jevđević, ja sam sakupio 80% glasova na ovom terenu, (podvučeno u originalu — R. P.) pa zbog toga smatram da imam pravo da izrazim misao i želje ovog izmrcvarenog stanovništva.²⁷⁾

Ekselencijo!

Držim da ne može biti za jednog vojnika većeg zadovoljstva nego kad vidi da pobijedeni smatra njegov dolazak kao spas. Ovo se deša-

²⁴⁾ Paroh u Blažuju kod Sarajeva, Z. Antonić, n. d., str. 80. Antonić donosi i više podataka o stradanju pravoslavnih svećenika 1941. na području istočne Bosne (n. d., str. 81).

²⁵⁾ Nijesam mogao utvrditi da li se radi o poznatom sarajevskom srednjoškolskom profesoru matematike i fizike.

²⁶⁾ Ove »fineše« ne spominje ni Sima Simić, *Pokrštavanje Srba za vreme drugog svetskog rata*, Titograd 1958, str. 154.

²⁷⁾ Na skupštinskim izborima u decembru 1938. godine — to su bili zadnji izbori u Kraljevini Jugoslaviji — Jevđević je bio kandidat Jugoslavenske nacionalne stranke (Jenesa) koja je na izbore išla u sklopu Udružene opozi-

va u svim našim selima gdje stižu talijanske trupe i gdje ih pozdravljaju kao znak božije milosti.

Ako talijanska vojska okupira, do završetka rata, ove teritorije steći će neprolazne zasluge u našim očima, pred historijom i pred najsvjetlijim principima ljudske civilizacije.

S najvećim poštovanjem Dobroslav Jevđević, bivši narodni poslanik jugoslovenskog parlamenta.«²⁸⁾

Tačan prevod prednje deklaracije ili izjave D. Jevđevića na talijanski jezik ovjerio je pukovnik M. Rola (M. Rolla), šef Odjeljenja za građanske poslove Druge talijanske armije.²⁹⁾

Vezano za ovu Jevđevićevu inicijativu i izjavu obavljen je 5. oktobra 1941. godine, u 16.10 sati kako precizno bilježi talijanski izvor, razgovor kapetana De Mateis Anđela (De Matteis Angelo),

---

cije, čiji je nosilac liste bio dr V. Maček, šef Hrvastke seljačke stranke (HSS) i jedan od predsjednika Seljačko-demokratske koalicije (SDK). Jevđević je bio kandidovan u izbornim srezovima Rogatica i Čajniče.

U izbornom srezu Rogatica vladini kandidati (nosilac liste dr Milan Stojadinović, predsjednik vlade i predsjednik Jugoslavenske radikalne zajednice (Jereza) bili su: 1. Dr Hivzija Gavrankapetanović, advokat iz Sarajeva (zamjenik Hamdija Šahinpašić, advokatski pripravnik iz Rogatice) i 2. Niko M. Batinić, zemljoradnik iz Prače (zamjenik Mile L. Simović, zemljoradnik iz Grivaca). Lista kandidata Udružene opozicije, u istom izbornom srezu, bila je brojnija: 1. Ragib Čapljić, posjednik iz Rogatice, 2. Dobroslav Jevđević, predsjednik opštine iz Prače (zamjenik: Stevo Planinčić, predsjednik opštine iz Sokolovića), 3. Arso Koprivica, ing. agronomije sa Glasinca (zamjenik: Dragomir Limić, zemljoradnik iz Krvojevića), 4. Abdulah Karahmet, trgovac iz Ustiprače (zamjenik: Ferhat Dobrača, težak iz Vragola).

U izbornom srezu Rogatica pobjednik je bio vladin kandidat dr Hivzija Gavrankapetanović koji je pobijedio i u izbornom srezu Konjic. Zato se odrekao mandata u Rogatici u korist Hamdije Šahinpašića. U ovom izbornom srezu lista Udružene opozicije je dobila 5.512 glasova, od čega je Jevđević dobio 3.531.

U izbornom srezu Čajniče vladin kandidat je bio Ismet-beg Gavrankapetanović, šef odjeljenja Ministarstva trgovine i industrije iz Sarajeva, dok je lista Udružene opozicije bila puno brojnija: 1. Dervo Hadžioman, umirovljenik iz Zagreba (zamjenik: Omer Hastor, težak iz Seoca), 2. Nuriya Rašidkadić, posjednik iz Goražda (zamjenik: Mujo Lagumdžija, težak iz Suvodnja), 3. Dobroslav Jevđević, predsjednik opštine iz Prače (zamjenik: Munib Osmanagić, industrijalac iz Luka), 4. Vaso J. Zečević, posjednik iz Čajniča (zamjenik: Jovo Krstanović, težak iz Grabovice).

I u ovom izbornom srezu pobijedio je vladin kandidat Ismet-beg Gavrankapetanović. Lista opozicije dobila je 2.249 glasova, a od toga Jevđević 1.718 glasova.

Treba reći da je izborni zakon davao prednost vladinim kandidatima. Vjerovatno odatle potiče kasnije Jevđevićovo tvrdjenje da je on dobio većinu glasova, iako nije bio izabran za poslanika.

Podaci prema *Službenim novinama Kraljevine Jugoslavije* broj 272. i 275. za 1938. i broj 7. za 1939. te *Politika*, Beograd, od 13. decembra 1938. godine.

²⁸⁾ D. Jevđević — R. Dalmacu, Split, 26. IX 1941, Ministero degli Affari Esteri, Archivio Storico (MAEAS), Roma, Jugoslavia 1941, busta 107, fasc. 2, Situazione in Bosnia Erzegovina. Jevđevićeva izjava nalazi se kao prilog 2 uz akt Komande Druge armije, broj 2451/AC od 14. oktobra. Prevod sa talijanskog jezika.

²⁹⁾ Isto.

šefa Prvog (obavještajnog) odjeljenja VI armijskog korpusa sa Jevđevićem. Po službenoj zabiljsci proizlazi da je Jevđević tada izjavio da je spreman da vlastitim životom garantira da će se u istom trenutku kada talijanske trupe okupiraju istočnu Bosnu (srezove: Foča, Čajniče, Rogatica, Višegrad, Vlasenica, Srebrenica, Sarajevo) svi bez razlike naoružani koji se nalaze u ovoj zoni (njih oko 6.000) odmah pokoriti, predati oružje i povratiti se svojim kućama sasvim sretni da vide da je izvršena odredba prekršenog Londonskog ugovora,³⁰⁾ koji je za stalno dodijelio Italiji ove regione.

Jevđević je u tom razgovoru, također, izjavio da se u nekim od ovih naoružanih grupa nalaze po dva ili tri emisara Moskve koji, međutim imaju, za sada, samo fiktivnu vlast koja se može lako potkopati prestižom koji uživa on, kao i neki njegovi prijatelji, među kojima i Radmilo Grđić³¹⁾ (starješina organizacije Sokol) i druge ugledne ličnosti ranijeg režima, koji su rođeni u ovom regionu i koji su spremni da zajedno sa Jevđevićem slijede talijanske trupe za vrijeme okupacije, angažirajući se na potrebnoj propagandi.

Jevđeviću izjavu uputio je 14. oktobra 1941. godine general Vitorio Ambrozio, tada komandant Druge talijanske armije, na nekoliko adresa: guverneru Dalmacije Bastianiniju u Zadar,³²⁾ opunomoćenom ministru za vanjske poslove Italije u Rimu grofu Luki Pietromarkiju, Talijanskom poslanstvu u Zagrebu (Casertano)³³⁾ i Talijanskoj vojnoj misiji u Zagrebu (general Oxilia).³⁴⁾ Ambroziojevo pismo registrirano je u Ministarstvu vanjskih poslova Italije u Rimu 19. oktobra 1941, pa je na osnovu tog pisma za ministra grofa Galeaca Čana napravljena zabilješka 22. oktobra. U njoj se navodi da je bivši poslanik jugoslovenske skupštine Dobroslav Jevđević iz istočne Bosne, koji se nalazi u Splitu, dao neke izjave Komandi VI armijskog korpusa. On je rekao da je spreman da garantira vlastitim životom da će se, ako talijanske trupe okupiraju istočnu Bosnu, svi oni koji su sada tamo naoružani, njih oko 6.000, odmah pokoriti, predati oružje i vratiti svojim kućama. Jevđević je, također, izjavio, stoji dalje u zabilješci, da emisari Moskve koji se nalaze u nekim od ovih naoružanih grupa imaju samo fiktivnu vlast

³⁰⁾ Pozivanje na Tajni londonski ugovor od 26. aprila 1915. godine, ovdje je bespredmetno.

³¹⁾ Novinar, rodom iz Mostara. Poznati četnik. Uporedi i J. Marjanović, n. d., str. 239. i na drugim mjestima.

³²⁾ Duzepe Bastianini /Giuseppe Bastianini) rođen u Perudji 1899. Istačnuti fašista. Jedno vrijeme (1924-29) bio poslanik u talijanskom parlamentu. Od juna 1936. do avgusta 1939. pomoćnik ministra vanjskih poslova. Poslije toga ambasador Italije u Londonu. A od 1941. godine do februara 1943. guverner Dalmacije. Po povratku u Italiju ponovno je jedno vrijeme bio pomoćnik ministra vanjskih poslova. Napisao memoare.

³³⁾ Raffaele Casertano, diplomata, došao u Zagreb 23. aprila 1941. kao poseban opunomoćenik Talijanske vlade, a nešto kasnije, 27. juna 1941. godine imenovan za poslanika Italije u tzv. NDH.

³⁴⁾ Dovani Batista Oksilija (Giovanni Battista Oxilia). Od juna 1943. godine komandant pješadijske divizije »Venecija«. Na tom položaju naslijedio generala Silvia Bonini.

koju će on lako potkopati. A pošto je prikazao tužno stanje u kojem se nalazi istočna Bosna, Jevđević, koji je na skupštinskim izborima dobio 80% glasova ove oblasti, tvrdio je da će talijanske trupe, ako okupiraju ove oblasti do kraja rata, steći neprolaznu zahvalnost stanovništva.³⁵⁾

Sasvim je jasno da Jevđević pod emisarima Moskve misli na jugoslovenske komuniste, te i tu ostaje na svojoj od ranije poznatoj antikomunističkoj stazi.

Iz pisma Obavještajnog odjeljenja Druge talijanske armije, od 21. oktobra 1941. godine, koje je potpisao general V. Ambrozio, vidi se da je kontakt s Jevđevićem i drugim Srbima nastavljen. O tome se šalje informacija Generalštabu Kraljevske talijanske vojske — Operativnom odjeljenju (Vojna pošta broj 9).³⁶⁾

Iz te šire informacije proizlazi da je 20. oktobra 1941. godine šef Obavještajnog odjeljenja stupio u vezu sa bivšim poslanikom Jevđevićem i pukovnikom vojvodom Ilijom Trifunovićem Birčaninom, bivšim šefom četnika i predsjednikom Narodne odbrane, koji su se predstavili talijanskim vojnim vlastima u Splitu, tražili hitnu talijansku okupaciju istočne Bosne i ponudili u tom cilju svoju bezuvjetnu i nesebičnu saradnju.

Rezultat razgovora bio je sažet u dva spisa, a ukratko bi izgledao ovako:

Jevđević i Trifunović su stvarno vrlo poznate ličnosti i imaju neosporan uticaj u srpsko-bosansko-hercegovačkom svijetu. Oni su izjavili:

— Jugoslovenska ideologija, usljed hrvatske izdaje, ne može više postojati;

— Srbija, koja u jednakoj mjeri mrzi Hrvate i Nijemce, ponovo se ne može uzdići bez podrške balkanske sile koja ima interes suprotan njemačkom, što znači bez zaštite Italije koja se već afirmirala u Albaniji i Crnoj Gori. Bosna i Hercegovina koje nikada nisu bile hrvatske zemlje, poslije iskustava stečenih u stradanju osjećaju se više nego ikad vezane za Srbiju i zbog toga potpuno dijele njene aspiracije i političke orijentacije;

— Nezavisno od budućeg političkog interesa, veliko djelo pravde i humanosti koje je Italija izvela u nedavno okupiranim regionima Hrvatske dobilo je takvo priznanje od strane svih Srba da, bez obzira kakav će biti završetak rata, Italija može bezuslovno računati na njihovo lojalno priznanje, naročito ako se to djelo bude manifestovalo u funkciji antihrvatskoj i antigermanskoj;

— Sadašnji srpski pokret prije svega je antinjemački, a onaj bosanski i hercegovački antiustaški. Komunističke infiltracije stavljene su iznad toga i iskorištavaju slučajne poteškoće za svoje poseb-

³⁵⁾ MAEAS, isti fond, Comando delle 2a armata, Ufficio Affari Civili, broj 2451/AC Segreto, Posta Militare 10, 14. oktobra 1941, te kao prilog 1, uz ovaj akt zabilješka za grofa Čana.

³⁶⁾ MAEAS, isti fond, Comando della 2a armata, Ufficio I (Ufficio informazioni) broj I/9489/S, Posta Militare 10, 21. oktobra 1941. — Allo Stato Maggiore Regio Esercito Ufficio operazioni, Posta Militare 9.

ne ciljeve. Jedan autoritativan režim koji je priznat i cijenjen, kao što je talijanski, ponovo bi uspostavio red i pravdu i brzo bi stao na kraj boljševizmu koji se širi;

— Talijanska intervencija mogla bi požnjati prve sigurne uspjehe u istočnoj Bosni, čija je privreda tako duboko vezana za Crnu Goru, Hercegovinu i Liku;

— Okupacija će naići na plebiscitarnu podršku 80% i više stanovništva koje je još uvijek vjerno i među kojim dominira Jevđevićev uticaj. No, ona treba da bude sveobuhvatna i da osigura punu funkciju svih organa vlasti, što je uslovljeno priekom potrebom pacifikacije i normalizacije života;

— Osim toga, potrebno je da okupacija bude izvedena odmah kako bi se presjekla snažna komunistička aktivnost koja je predodređena, ako potraje sadašnje stanje stvari, da se širi u većoj mjeri iz dana u dan i to sve intenzivnije.

Talijanska ocjena je da ovi prijedlozi održavaju stvarno stanje, jer su navodi potvrđeni i vjestima koje dolaze iz brojnih drugih izvora.

Sigurno je da talijanska intervencija ne bi mogla doći u povoljnijem momentu, nastavlja se dalje. S obzirom na to, Jevđević je čak tvrdio da može u svakom momentu demonstrirati napad na položaje koje Talijani drže uz demarkacionu liniju, da bi tako stvorio Talijanima mogućnost opravdanja za intervenciju motiviranu neophodnom i hitnom reakcijom.

Treba dalje podvući, stoji u ovom pismu, da su njemački eksponenti u Sarajevu evidentno preokupirani rastućim odobravanjem talijanske akcije u okupiranoj zoni u Hrvatskoj, jer se to refleksno odražava i u Bosni. Zato Nijemci ovih dana znatno intenziviraju propagandnu aktivnost u svoju korist, obojenu antitalijanskim bockanjem. Ta vidljiva njemačka zabrinutost evidentna je i iz jednog bežičnog telegrama koji je uhvatila služba radio-stanice Armije, kojim Hrvatska vojna komanda u Sarajevu naređuje jednoj podređenoj jedinici da okupira D. Vakuf (kod Travnička), uz granicu demarkacione linije, a na izričiti zahtjev njemačkih vlasti.

Zbog svega ovoga general Ambrozio je smatrao da izneseno pitanje, premda zaslužuje najpažljivije razmatranje zbog svojih veoma osjetljivih refleksija koje bi moglo imati, prekoračuje njegove mogućnosti i zahtijeva odluke viših organa. Zato se taj momenat ograničio da odobri obezbjeđenje, dok ne izvrši diskretne sondeže unutar okupacionih zona, kako bi utvrdio stvarni uticaj koji Jevđević i Trifunović uživaju među lokalnim srpsko-pravoslavnim stanovništvom.

Iz čisto informativnih razloga Ambrozio je predao kopiju ovog pisma, sa odgovarajućim priložima, i konzulu Kastelaniju koji je kao izaslanik Ministarstva vanjskih poslova Italije bio dodijeljen komandi Druge armije u svojstvu organa za vezu.³⁷⁾

³⁷⁾ Isto.

To je bio i povod da s Jevđevićem i Birčaninom razgovara i sam Vitorio Kastelani (Vittorio Castellani). O tome je i on 23. oktobra 1941. uputio svoj izvještaj Ministarstvu vanjskih poslova u Rim. On je izvijestio da su dvojica vođa Srba — pravoslavaca, bivši narodni poslanik Jevđević i pukovnik vojvoda Ilija Trifunović Birčanin došla u komandu Druge armije da pospješe što bržu okupaciju istočne i sjeveroistočne Bosne (to jest svega preostalog bosanskog teritorija koji nijesu Talijani okupirali i koji se nalazi u njemačkoj uticajnoj zoni). Oni nude u tom cilju punu saradnju, javljao je Kastelani. Oni su, također, u dužem razgovoru s njim ponovili sve ono što je već navedeno u dopisu Obavještajnog odjeljenja. Prirodno je, veli Kastelani, da smo se s naše strane ograničili samo na slušanje, stavljajući im samo do znanja da eventualna okupacija Bosne ne bi mogla biti izvedena bez prethodnog sporazuma i pune saglasnosti njemačke vlade, pod čijim uticajem je taj teritorij. Nemam još uvijek, nastavlja Kastelani, sigurnih elemenata za ocjenu šta ova dva šefa stvarno predstavljaju u današnjoj situaciji i u političkom životu bosanskog regiona. Pa ipak, dobio sam utisak, iz njihovih razgovora i podataka koje je prikupilo Obavještajno odjeljenje, da su oni iskreni, da perfektno poznaju zemlju i uživaju znatan ugled.

Uza sve ovo Kastelani je smatrao za potrebno da upozori Ministarstvo na ono što su Jevđević i Trifunović rekli o sadašnjoj situaciji u Bosni ukazujući na predstojeću mogućnost ponovne aktivnosti pobunjenih četnika i komunističkih »bandi«. Tu aktivnost na osnovu onoga što do sada proizlazi i sa snagama kojima sada raspolažu njemačka armija i hrvatska vlada ne bi, zaista, bile u stanju da obuzdaju.³⁸⁾

Kao prilog uz ove akte nalazi se i jedan opsežan dokument od osam gusto kucanih stranica. Tu su izjave Jevđevića i Trifunovića te popratni komentar odgovarajuće talijanske službe. I ovaj je tekst, također, bio dostavljen na više adresa. Što u tom dokumentu ima? U tekstu stoji da je bivši poslanik Jevđević izjavio generalu Dalmacu sljedeće:

Ja ostajem duhovno Jugosloven i zbog toga saradnja koju nudim može izgledati uvjetna. A, u stvari, ona to nije budući da je jugoslovenska ideologija, iako još živi među intelektualnim elementima, u svakom drugom ambijentu sigurno umrla. Pad koji je slijedio poslije hrvatske izdaje pokazao je njenu neutemeljenost. Propaganda koja nam dolazi iz Londona, upućena od članova bivše jugoslovenske vlade, koji su tamo pobjegli, ostavlja potpuno gluhe Srbe iz bivše Srbije, a ni najmanje se ne osjeća među Bosancima i Hercegovcima, koji poslije sadašnjih zgoda i nezgoda nemaju druge aspiracije do mira, kako bi njihov život mogao ponovno da se vrati u normalan ritam.

³⁸⁾ MAEAS, isti fond, Comando della 2a armata, Ufficio affari politici, broj 14-Segreto, Posta Militare 10, 23. oktobar 1941. — Al Ministero degli Affari Esteri — Gabinetto A. P. — Ufficio Croazia, Roma.

Okrutnosti koje su počinile ustaše, iskopale su između njih i Srba, Bosanaca i Hercegovaca, već sada nepremostiv jaz. Pacifikacija je apsolutno nemoguća. Nikakva politička snaga, nikakav materijalni interes, ekonomski ili trgovački, ne može više nikad uspostaviti prikladne odnose sa Hrvatima. Još je manje moguće da se ovi odnosi uredi pod okriljem i tutorstvom Njemačke, koja je prvi koeficijent jugoslovenskog kolapsa. A sa stavom koji je sada zauzela prema Srbima, ne manje nego Hrvatska iskopala je nepremostiv jaz između nas, Srba i nje.

S druge strane, nema Srbina koji je ostao neosjetljiv prema visokom osjećaju humanosti i pravde koji su pokazale komande talijanskih trupa u zonama koje su okupirale.

Italofobija koja je u Jugoslaviji bila stvorena od ljudi na vlasti i koja je nalazila čvrst oslonac podrške u teritorijalnim revindikacijama prema Istri i Goričkoj oblasti, danas kada je jugoslovenska ideologija mrtva, pala je odjednom, pokazujući svoju izvještačenost. Na mjesto nekadašnje italofobije došao je, međutim, duboki osjećaj zahvalnosti i priznanja za djelo visoke humanosti i vrhunske civilizacije koje je Italija izvela i razvija u okupiranim zonama. Nema Srbina koji ne zna da za život više od sto hiljada istovjernih, različito dislociranih u toj zoni, treba da zahvale isključivo talijanskoj okupaciji.

Ali, neovisno od ovih osjećaja, razlozi najhitnijeg interesa zahtijevaju danas da se Bosna i Hercegovina odlučno orijentiraju prema sili, koja je, dominirajući Jadranom, određena, po sebi se to razumije, da apsorbera njenu privredu.

Isključivši a priori aneksiju i protektorat Njemačke, političari triju gore pomenutih zemalja pokrenuli su se u pravcu ove orijentacije — vizije formiranja jednog bloka u funkciji anti-germanskoj, koji bi se mogao stvoriti ujedinjenjem Srbije i Ugarske sa jadranskom silom, sjedinjenjem kojim bi se implicite mogla potpuno apsorbirati Hrvatska. Jedna personalna unija krunâ mađarske-srpske-crnogorske-albanske-talijanske mogla bi garantirati vitalnost ovom bloku. Radi se, osim toga, o jednoj budućoj viziji, koja prekoračuje slučajne potrebe.

Ostaje na svaki način utvrđeno da je, bez obzira kakva ratna sreća bude, orijentacija prema Italiji činjenica koja ide s onu stranu događaja i koja, kao što je rečeno, nalazi svoju specifičnu trajnost u interesima ekonomsko-komplementarne vrste koji vezuju bivšu Srbiju, Bosnu i Hercegovinu i Italiju.

Danas Vas mogu uvjeriti da će čak i pobjeđena Italija u nama imati sigurne prijatelje, spremne da izađu u susret njenim potrebama, kako zbog priznanaja duga, tako i u funkciji naše buduće politike, nužno i osjećajno antihrvatske i antigermanske.

Sada se radi o tome da se ponovno ojača ova orijentacija, te da joj se postavi i trajnija osnova. Zato je potrebno odmah djelo-

vati, i to naročito u istočnoj Bosni i Hercegovini, da bismo savladali, dok je još vrijeme, val komunizma koji se, krećući se iz Bugarske³⁹⁾ preko Srbije, širi među ovo stanovništvo.

Ovo stanovništvo ogorčeno hrvatskim proganjanjima, prešlo je sa, u početku spontanog otpora, na otvorenu borbu bez milosrđa, udruživši se sa komunistima.

U osnovi Bosanci i Hercegovci ostali su ono što su bili: većina ne poznaje, a vjerovatno ne može ni razumjeti važnost boljševizma. A ako im se garantira normalan život preuzimanjem vlasti od strane legitimne države, što bi ih sigurno sačuvalo od samovolje ustaša, oni ne bi oklijevali da se vrate u svoja sela i da nastave svoje mirnodopske aktivnosti. Ali, ta garancija mora biti potpuna. Lično mogu garantirati, nastavlja Jevđević, da svo stanovništvo obuhvaćeno u regionu omeđenom na sjeveru paralelom Travnik — Zvornik, na istoku — jugoistoku od Drine (jugoistočna granica sadašnje Hrvatske), na zapad graničnom linijom istočno od demilitarizirane zone, to očekuje samo od stalne talijanske okupacije, jedine koja, kako su već potvrdile činjenice, nudi sigurnu garanciju za život.

Ja koji sam u istom regionu sačuvaio širok uticaj, veli Jevđević, zato jer sam bio njihov predstavnik za vrijeme dva zadnja skupštinska saziva, uvjeravam Vas, svojim životom, da barem 80% stanovništva neće oklijevati da me slijedi u akciji saradnje koju nastojim da uspostavam sa vama.

Moj uticaj se prostire i na muslimansko stanovništvo, što znači da se može uzeti kao potpun u gore navedenom regionu. Osim toga, spreman sam, nudi dalje svoje usluge Jevđević, da Vas dovedem u kontakt sa istaknutim ličnostima muslimanskog svijeta (Hadžihasanović Uzeir bivši jugoslovenski senator)⁴⁰⁾ za onu akciju najšireg daha koju Vi mislite da izvedete na ovom prostoru.

Ipak, ono što me najviše interesira u današnjem momentu jeste, da se vaša okupaciona zona, koja danas dolazi do Travnika — Fojnice — Čajniča — Višegrada, kompletira proširenjem više na sjever, da bi tako obuhvatila sarajevsku kotlinu i rudarski bazen

³⁹⁾ Čudno je ovo navođenje Bugarske.

⁴⁰⁾ Zanimljivo je sjećanje dubrovačkog advokata, komuniste i prvoborca Mata Jakšića, Dubrovnik 1941, Prosveta, Beograd, 1966, str. 85, na jedan susret, u ljeto 1941. godine, s Uzeiragom. Naime, po izlasku iz ustaškog zatvora u Sarajevu, Jakšić je zajedno sa svojim kolegom dr Antunom Buconjićem, također advokatom iz Dubrovnika, koji je i sam bio u zatvoru u Sarajevu, posjetio 20. avgusta Buconjićeva »ranijeg istomišljenika, jerezovsku perjanicu, lukavog sarajevskog trgovca Uzeiragu Hadžihasanovića«. Za poimanje vremena a i čovjeka o kojem je riječ, karakteristični su Jakšićevi utisci. On kaže da ih je Uzeiraga primio »u dubini svoje kancelarije, na Čaršiji. Počastio zbilja dobrom kafom. Mnogo govorio o vremenu, o perzijskim ćilimima, a o politici slušao i klimao glavom kao Buda — tako da nijesi znao, je li to klimanje svjesni produkt otezanja njegovih mišića ili se to njegova glava miče nesvjesnim njihanjem jednog olovnog (ili možda zlatnog) utega kojim je izbalansirana njegova unutrašnjost, njegova narav. Kad smo izašli iz njegove kancelarije nijesam znao ništa od onoga što mi je bilo poznato kad sam ušao. Jedino što nijesam zaboravio i što mi je stalno pred očima to je njegova ugojena glava koja se ravnomjerno njiše«.

Zenica — Vareš. U ovim ekonomski bogatim regionima danas vlada anarhija. Komunisti i srpski partizani, slučajno ujedinjeni u zajedničkoj borbi protiv Hrvata i Nijemaca, prekidaju razne komunikacije prema Sarajevu, vitalnom centru cijele ove zone, i remete život paraliziranjem privrede u razvoju. Potraje li, sadašnje stanje anarhije moglo bi definitivno kompromitirati situaciju koja je tamo stvorena i koja je nesumljivo teška. Vaša okupacija, koja će naići na najširu saglasnost, osim što će dovesti do ponovnog uspostavljanja reda i ekonomsko-socijalnog oživljavanja u tom prostranom regionu, mogla bi imati, kasnije, još šire reperkusije u bivšoj Srbiji i uticati na smirivanje tamo, uništavajući komunizam koji se raširio.

Komentirajući prednju Jevđevićevu izjavu, pisac popratnog teksta kaže da je poslanik Jevđević Balkanac sa svim izraženim karakteristikama. Pa, ipak, izgleda iskren — bar za momenat. Njegovo zagovaranje naše okupacije, nastavlja isti, iako teži humanom cilju da spasi od okrutnih hrvatskih proganjanja stanovništvo prostranog teritorija koje je predstavljao u skupštini, nije možda sasvim i bez ličnog interesa. Čovjek koji ima potpuno političku prošlost i koji je zauzimao visoke položaje imao je na ovo stanovništvo širok uticaj koji su sadašnji događaji doveli u pitanje. On, osim toga, u ovoj zoni ima mnoge posjede i prostrane šume, koji su mu osiguravali godišnji prihod od 3 i po miliona lira. Bez tog prihoda ostao je zbog eksproprijacije svih dobara Srba, koju je sprovela hrvatska vlada. Evidentno je, dakle, da on u stalnoj talijanskoj okupaciji vidi jedini način da povрати lični uticaj koji je sada doveden u pitanje, te sa njim i vlasništvo i druge odgovarajuće prihode koji su za sada izgubljeni. Sentimentalna samoponuda saradnje koju je Jevđević ponudio može umanjiti vrijednost ove prilike, ali, implicite, ona figurira kao realan udio u antikomunističkoj akciji. Druga okolnost koja garantira njegovu lojalnost u odnosu na antiboljševičku akciju predstavljena je brojnim napadima i teškim optužbama koje su izrečene na njegov račun u brojnim komunističkim publikacijama koje se lukavo rasturaju na teritoriju koju smo mi okupirali. Brojne informacije koje stižu iz drugih izvora slažu se sa Jevđevićevim prikazom situacije, nastavlja Talijan. U refleksima prevage italofilstva nad germanofilstvom ovdje treba spomenuti kako je Njemačka, preokupirana rastućim odobravanjem, s kojim je prihvaćena naša akcija u cijelom sarajevskom srezu, od nekog vremena ponovo intenzivirala, ali sa bržim ritmom, propagandu u svoju korist. Uočljivi su vrlo brojni kontakti koje gestapovci i njemački poslovni ljudi uspostavljaju sa eksponentima iz muslimanskog svijeta i pokušaji da se takvi kontakti uspostave i sa uglednicima srpsko-pravoslavnim eksponentima.

Sigurno je da bi okupacija sarajevske kotline mogla razriješiti mučne probleme talijanske privrede, ne samo u neposrednom odnosu u okupiranoj zoni, nego i one u zemlji. U stvari, izvozi se:

- a) Prema bivšoj Srbiji, Sandžaku i Novom Pazaru:
sol, manufaktura, proizvodi industrije i odjeća;
- b) Uvezeni su, a zatim sortirani:

1. Iz Srbije: pšenica, ječam, zob, kukuruz, vuna, koža, drvo i meso;
2. Iz Sandžaka i Novog Pazara: meso, vuna, koža, drvo, dragocjenosti, magnezij i duhan i
3. Iz istočne Bosne: drvo, vuna, meso, koža, ugalj, željezo, nikal, krom, magnezij, itd.

Sada se talijanska okupaciona zona proteže od Travnika — Čajniča — Foče — Višegrada, te drži periferni kraj željezničke linije i glavne puteve koji se stječu u sarajevskoj kotlini. Okupacija kotline ponovno bi uspostavila saobraćajne veze i omogućila bi oživljavanje lokalne trgovine. Prije svega dopustila bi: za Višegrad — direktnu vezu sa okupacionim trupama u Crnoj Gori; za Čajniče i Travnik — snabdijevanje Hercegovine i sjeverne Bosne, koje su sada u krizi upravo zbog pomanjkanja komunikacija, sa onim što je njihov prirodni centar za snabdijevanje. Poslanik Jevđević za saradnju koju nudi ne traži naknade, niti posebne uslove u ličnu korist. On namjerava izvoditi propagandnu akciju koju predlaže direktno, ponovno uspostavljajući prekinute kontakte sa šefovima iz njegovog izbornog okruga. Traži zato da bude ovlašten da ponovno uspostavi kontakte i da bude pomognut, čak i zbog kontrole, u akciji koju želi da provede. Jamči da će na bazi njegovih direktiva stanovništvo čitavog njegovog izbornog okruga sa najvećom podrškom prihvatiti talijanske trupe, odustajući od bilo kakve reakcije. Uvjerava, također, da će biti u stanju da zapriječi instinktivne represalije nad Hrvatima, koji još uvijek žive u regionu.⁴¹⁾ On je, na koncu, potvrdio da može, ako bude trebalo, provocirati i talijansku intervenciju napadajući sadašnje talijanske pozicije, kako bi i na taj način dao Talijanima povod za izravnu i hitnu reakciju, a da bi, u stvari, time opravdao njihovo proširenje okupacione zone.

Kao što se vidi iz ovog navoda, očito je da je Jevđević bio spreman na sve.

Kad je, pak, riječ o Birčaninu⁴²⁾, onda se o njemu govori posebno. Talijanski izvor navodi da je riječ o pukovniku i vojvodi Iliji Birčaninu. Prema njegovim uvjerenjima, potvrđenim velikim dijelom i onim što je već bilo o njemu poznato, Birčanin je bio šef Narodne odbrane poznatog srpsko-jugoslovenskog nacionalističkog udruženja. Kao takav imao je širok uticaj na sva udruženja sa nacionalističkom pozadinom, uključivši i ona četnička čiji je, također, šef bio više od deset godina. Odvojio se zbog ličnog neslaganja sa

⁴¹⁾ U suprotnosti sa ranije iznesenim stavom. Uporedi bilješku 23.

⁴²⁾ Ilija Trifunović Birčanin (Topola 1887 — Split 1943) bio je daleko istaknutija ličnost od Jevđevića. Četnički vojvoda. Od 1929. do 1932. godine bio je na čelu Udruženja četnika za slobodu i čast otadžbine. Naslijedio ga je na tom položaju sve do aprilskog rata 1941. godine Kosta Pećanac. Birčanin se kao predsjednik Narodne odbrane, od 1932. godine nalazio i u »najužem krugu zavjerenika oficira« koji su izveli puč 27. marta 1941. godine. On je bio jedna od rukovodećih ličnosti Društva starih četnika. Uporedi za predratno djelovanje N. Šehić, n. d., str. 92 i 94, te za ratno J. Tomašević, n. d., J. Marjanović, n. d., i R. Pajović, n. d.

sadašnjim šefom Kostom Pećancem,⁴³⁾ kojega smatra oportunistom. Sam, pak, Birčanin se nije ustručavao potvrditi da je bio jedan od najvatrenijih pristalica ulaska u antiosovinski rat. Jer, kao dobar Jugosloven, vidio je u ratu jedinu mogućnost za ostvarenje srpsko-hrvatskih teritorijalnih zahtjeva za Istru, Julijsku krajinu i Solun. Kao i Jevđević, iznenađen hrvatskom izdajom, osjeća da je jugoslavenska ideja mrtva. Odatle i njegova sadašnja polarizacija u odnosu na mogućnost ponovne obnove Srbije, za koju drži da je nemoguća zbog djelovanja Njemačke, da je ostvarljiva samo u sferi talijanskog uticaja. Njegova vizija budućeg uređenja Balkana i anti-germanske funkcije Srbije povezana je i potpuno se slaže s onom koju je prezentirao Jevđević, s kojim je Birčanin prijatelj ima dugo vremena. Tvrdi da o toj novoj političkoj orijentaciji dijele mišljenje svi prvaci moćne Narodne odbrane koju on još uvijek predstavlja.

U momentu otpočinanja njemačkih operacija, Trifunović se, kako sam kaže, nalazio u Beogradu, odakle je smatrao za potrebno da pobjegne, bojeći se njemačkih represalija, pošto je bio među onima koji su željeli izazvati rat.

Pobjegavši iz Beograda sklonio se u Kolašin (Crna Gora), gdje je bio iznenađen ustankom koji je tamo izbio i koji je u osnovi bio komunističko-antitalijanski.⁴⁴⁾ I upravo u Kolašinu on je dao prvi jak dokaz svoje političke orijentacije, povoljan za Italiju. Konkretno, pokazao je od jednog bilježnika ovjerenu potvrdu sa potpisom generala Esposito,⁴⁵⁾ u kojoj se izričito navodi da se za vrijeme pobune koja je izbila u Kolašinu, u kojoj su pobunjenici htjeli poubijati 15 talijanskih oficira zatvorenika, lično zauzeo za taj slučaj i uspio u nastojanjima da se izbjegne njihovo ubistvo. Činjenica je, međutim, da je bio pozvan da se javi talijanskim vojnim vlastima na Cetinju, koje su mu rekle da napusti Crnu Goru, jer je nepoželjan gost. Iste vlasti su ga savjetovale da se prebaci u Split gdje se sada stalno nalazi.⁴⁶⁾ Nije znao preciznije navesti motive koji su ga učinili nepoželjnim u Crnoj Gori. Pretpostavlja da je to bila jedna neosnovana denuncijacija starih političkih protivnika. Vjerovatno se radi o njegovom prijašnjem ponašanju jugoslovenskog ultrana-

⁴³⁾ Kosta Milovanović Pećanac (Đurakovac 1871 — kod Sokobanje 1944) Srpski podoficir, Od 1904. četnik. Između dva rata, pored četničkog udruženja, aktivan propagator programa nacionalističko-terorističke organizacije ORJUNA (1921-29). Aprila 1941. godine pristupio formiranju četničkih odreda u Srbiji.

⁴⁴⁾ Radi se očito o 13-julskom ustanku. Više o tome vidi kod Radoja Pajovića, *Kontrarevolucija u Crnoj Gori — četnički i federalistički pokret 1941-1945*, Cetinje 1977, str. 80 i 81, te na drugim mjestima.

⁴⁵⁾ Đovani Esposito (Giovanni Esposito), komandant divizije alpinaca »Pusteria«. Sjedište joj je bilo u Pljevljima. Držala pod okupacijom sjeverne dijelove Crne Gore i granične zone prema istočnoj Bosni (Foča, Goražde, Višegrad). Divizija se vratila u Italiju u avgustu 1942. godine. Vidi: *Le operazioni delle unità...* str. 233 i 244.

⁴⁶⁾ O tome kuda je i kada Birčanin došao u Split postoje, kao što smo već naveli, kontradiktorna mišljenja. Tako poznati vojni historičar Vinko Bra-

cionaliste, što je stvarno uticalo da je bio zabilježen kao opasan kod svih policijskih uprava u Kraljevstvu.

Pozvan da tačno precizira u kojim rokovima i pod kojim uslovima ima namjeru da pruži saradnju nije mogao iznijeti definitivan program. Držeći da još uvijek ima Narodnu odbranu, čiji je bio šef, on je naumio da upotrebi svoj stari ugled da bi iskoristio nacionalistički osjećaj koji leži u osnovi ustanka koji je buknuo u Srbiji, da bi ponovno povratio izgubljeni autoritet i onda usmjerio cio pokret prema onoj političkoj orijentaciji u koju on sam ima povjerenje. Uvjerava da bi njegova lična akcija, okrenuta prije svega prema bivšoj Srbiji, mogla u tom smislu dovesti do konkretnih i izravnih rezultata. Manji uspjeh, ali ipak jak, njegova akcija može imati u Bosni i Hercegovini i Lici. Blagotvorne uticaje može imati, na kraju, i u Sloveniji i u ponekom pravoslavnom centru sjeverne Hrvatske.

Upitan na koji način i sa kim namjerava da izvede svoj programski posao, spomenuo je, kao i Jevđević, lične veze i kontakte koji bi talijanskim posredstvom uspio da uspostavi, te stvaranjem mreže centra sa osobama koje su mu ostale vjerne.

Utišak koji ostavlja Trifunović općenito je dobar. Utvrđeno je da on ima stvaran uticaj na ličnosti u Bosni i Hercegovini. U vrijeme dok su prema njemu poduzimane mjere od strane organa javne sigurnosti u Splitu, prije nego što je uspostavio vezu sa lokalnim talijanskim vojnim vlastima, mnoge ličnosti srpsko-pravoslavnog svijeta angažirale su se u njegovu korist, nudeći najšire garancije. Među srpskim svijetom on se još uvijek smatra nacionalnim herojem. Sadašnje prilike opravdavaju njegovu talijanofilsku orijentaciju, zajedničku — kao što je već rečeno — mnogim drugim srpsko-pravoslavnim ličnostima. Stoga, za sada, ne treba sumnjati u njegovu lojalnost potvrđenu i sa druge strane činjenicom da se bezuvjetno stavio u naše ruke.

Njegove mogućnosti su prije svega potencijalne: doista, on bi trebao da povrati u život organizaciju koju su događaji razbili, oslonivši se jedino na ponovno oživljavanje svoga imena i uticaja koji je uživao. Ovo ima svoje nepoznanice.

---

nica, *Formiranje antikomunističke dobrovoljačke milicije na anketiranom području Dalmacije i njena aktivnost protiv NOP-a, VIG*, broj 1-2/1976, str. 88. navodi da je početkom oktobra 1941. godine stigao u Split iz Nikšića »sa legalnom talijanskom propusnicom, izaslanik Draže Mihailovića Ilija Trifunović Birčanin«. Branica navodi da je Talijanima bila poznata njegova misija, te da je Birčanin dobivao »direktive za rad« od D. Mihailovića. Međutim, ne navodi nikakve dokaze za ovo tvrđenje, koje se ne podudara sa onim što kažu J. Tomašević i J. Marjanović, pa i R. Pajović kada je riječ o tim vezama između Birčanina, pa i Jevđevića s Mihailovićem u ovo vrijeme. Za kasnije vrijeme nema spora. Inače, R. Pajović, n. d., str. 79 i 85. bilježi da se među izbjeglicama, istaknutim građanskim političarima, koji su se poslije kapitulacije obreli u Crnoj Gori nalazio i Birčanin, koji se sklonio u Lipovo kod Kolašina, bježeći pred potjerama Gestapoa. Ako, pak, sada uzmemo da je poslije susreta sa talijanskim vlastima na Cetinju Birčanin čuo njihovo mišljenje, onda bi se moglo pretpostaviti da je on već u julu 1941. godine prešao u Boku Kotorsku odakle se kasnije prebacio u Split.

Izgleda, međutim, da bi se njegovo djelovanje moglo pokazati korisnim kao pobočna akcija onoj koju istovremeno treba da izvede Jevđević, za sada prema Bosni i Hercegovini, a u drugo vrijeme, ako bude potrebno, prema bivšoj Srbiji — završava talijanski komentar.⁴⁷⁾

Kopiju ove opsežne izjave uputio je grofu Luki Pietromarkiju, opunomoćenom ministru u Ministarstvo vanjskih poslova Italije u Rimu, 7. novembra 1941. godine guverner Dalmacije iz Zadra Bastianini, poprativši je sljedećim komentarom:

U vezi sa prethodnim analognim dostavama (pismo od 18. XI 1941), te pismom komande Druge armije (od 14. X 1941) zajedno sa jednom spomenicom bivšeg jugoslovenskog poslanika Dobroslava Jevđevića, šaljem ti ovdje priložen tekst drugih izjava koje su dali Jevđević i pukovnik vojvoda Trifunović generalu Dalmacu.

U novom dokumentu potvrđena je želja Srba — nastavlja Bastianini — da Italija okupira Bosnu i Hercegovinu kao prethodnicu jedne buduće aneksije, s tim što bi kao prva stvar bila naša neposredna vojna okupacija Sarajeva.⁴⁸⁾

Iz svega proizlazi da su Jevđević i Birčanin prve veze konkretne šire saradnje sa talijanskim okupatorom ostvarili već krajem septembra 1941. godine, ali tada ne kao emisari Draže Mihailovića, iako Jevđević kaže da je istupio »u ime četnika« kojima je, očito i ranije, tada i kasnije pripadao po cijelom svom habitusu i djelovanju. Prema tome, Jevđevićeva i Birčaninova saradnja sa Talijanima počinje vrlo rano, ranije nego što se do sada mislilo.

II

Kao što je već ranije naznačeno, za problematiku o kojoj je riječ u ovom radu najuže je vezano ime generala fašističke milicije Alessandra Lusane (Alessandro Lusana) koji se u našoj literaturi više puta spominje kao glavni čovjek, sa talijanske strane, u četničko-talijanskoj saradnji u Hercegovini 1941. godine i jednim dijelom 1942. godine. Nekad se čak govori o tome da je Lusana bio glavni organizator četništva u Hercegovini. Međutim, i o njemu su podaci veoma oskudni, posebno za 1941. Čak i njegovo prezime se veoma različito bilježi u našoj literaturi.⁴⁹⁾ Prateći kako je naša literatura zabilježila Lusanu, može se navesti sljedeće:

U knjizi »Dubrovnik 1941 — sjećanja«, Beograd 1966, Mato Jakšić spominje Lusanu, u ljetu (avgust) 1941. godine, navodeći da

⁴⁷⁾ MAEAS, isti fond, kopija Jevđevićeve i Birčaninove izjave, uz pismo Bastianinija Pietromarkiju.

⁴⁸⁾ Isto, Bastianini — grofu Luki Pietromarkiju, opunomoćenom ministru u Ministarstvu vanjskih poslova Italije. Pisma od 18. X, koja se spominju u tekstu, odnose se na brojeve 6965 i 6967 guvernera Dalmacije, odnosno pismo od 14. X odnosi se na broj 2451 koji smo već ranije citirali.

⁴⁹⁾ Lozana, Luzana, Lusano, Lussano, Losana.

se on tada obreo u Dubrovniku, te da se radi o fašističkom generalu, učesniku pohoda na Rim 1922. godine, bliskom saradniku Musolinija. Jakšić se sjeća da je Lusana u intimnim razgovorima sa svojim prijateljima u Dubrovniku, ponosno isticao kako je uoči i za vrijeme talijanske okupacije Etiopije bio tamo na službi i to po specijalnom zadatku. U Etiopiji se usavršio u izazivanju razdora i bratoubilačkih borbi između raznih abesinskih plemena što je, govorio je, uveliko pomoglo Talijanima da otupe oštricu otpora etiopskog naroda i tako olakšaju okupacioni poduhvat. Pošto je u tome uspio Musolini ga je uputio u Dubrovnik, sa zadatkom da te prokušane recepte primjeni i na jugoslovenske narode, te se Lusana sav dao na tu perfidnu i ciničnu fašističku rabotu. Primjenjujući njegove recepte na stanovništvo Dubrovnika, Talijani su mislili da će tako, podstičući najniže bratoubilačke strasti, igrajući tu paklenu igru sa mrtvačkim glavama, okovati u najcrnje ropstvo, za vječna vremena, sve one koji iz tog klanja preostanu.⁵⁰⁾ Ovaj »proslavljeni« fašistički general u Hercegovini je radio na produblivanju onih veza koje su četničke glavešine već bili uspostavili, tamo i ovamo, sa talijanskim okupatorom.⁵¹⁾ On je, po Jakšiću, radio na stvaranju četničkih organizacija. On je podrivao ustašku vlast te to koristio kao mamac za okupljanje četnika i podjarivanje najnižih strasti — sve u smislu starog rimskog recepta: divide et impera.⁵²⁾

Zanimljivo je da oficijelna talijanska literaturu od ukupne Lusanine djelatnosti spominje samo to da je on komandovao talijanskim trupama koje su oslobodile od opsade ustaški garnizon u Bileći, te da je ušao u Bileću, koju su opkoljavali srpski ustanici, 29. avgusta 1941. godine u 14 sati.⁵³⁾ Jozo Tomašević ga uopće ne spominje, dok Joco Marjanović kaže da je on »izgleda najviše opštio sa četnicima«.⁵⁴⁾ Sudeći čak i po poklonima koje su četničke glavešine davale Talijanima vidi se da je Lusana dobio »tri persijska ćilima i dva srebrna pâsa«, što je Marjanoviću poslužilo kao osnova za zaključak da je Lusana — u poređenju sa drugim sa te liste poklona — imao posebno istaknuto mjesto.⁵⁵⁾ Poslije sastanka četničkih komandanata u Avtovcu, 22. i 23. jula 1942. godine, sa D. Mihailovi-

⁵⁰⁾ M. Jakšić, n. d., str. 77. Lusana je, očito, već mnogo ranije bio u Dubrovniku, što znači odmah poslije okupacije Dubrovnika od 17. aprila 1941.

⁵¹⁾ Isto, str. 98.

⁵²⁾ Isto, str. 100. Da je Lusana radio na stvaranju četničke organizacije u Hercegovini spominje i I. Rojnica, n. d., str. 667-115, 145. Po jednom izvještaju Talijanskog konzulata iz Mostara od 7. septembra 1942. proizlazi da: »Gli uccisori »cetnici« dipendo no dal Esercito Reale Italiano. Sono pagati ed armati delle autorità militari italiane, Il signor generale Lusanna fu il loro organizzatore...« (MAEAS, Jugoslavia 1942, busta 134, fasc. 3, Violenze a dano di cattolici, Roberto Giardini, talijanski konzul u Mostaru — Ministarstvu vanjskih poslova Italije u Rim i Talijanskom poslanstvu u Zagrebu, telegram broj 2836/139 povjerljivo, Mostar 7. septembra 1942. I drugi ukazuju na ovu Lusninu ulogu.

⁵³⁾ *Le operazioni delle unità...*, str. 176.

⁵⁴⁾ J. Marjanović, n. d., str. 294.

⁵⁵⁾ Isto, str. 295.

ćem, Birčanin je otputovao u Dubrovnik, gdje ga je pozvao Lusano. U to vrijeme u Dubrovniku je boravio i Mario Roata, komandant Superslode.⁵⁶⁾ Citirajući jedan dio pisma koje je major Petar Bačević uputio majoru Z. Ostojiću, krajem jula 1942. godine, Marjanović navodi da u njemu stoji da »general Lozana nastoji prema svemu da održi dobre odnose sa četnicima kako ne bi došlo do neželjenih posljedica.«⁵⁷⁾

Svakako da je posebno zanimljivo ono što je zabilježeno u dokumentima NDH, odnosno njemačkim i talijanskim, o ovom fašističkom generalu.

Prema jednom pismu Vjekoslava Vrančića, opunomoćenika vlade NDH pri Superslodi, upućenog sa Sušaka 23. maja 1943. godine Mladenu Lorkoviću, ministru vanjskih poslova NDH, vidi se da je u razgovoru koji je Vrančić imao sa generalom fašističke milicije Montanjom (Mantagna), ovaj optužio Lusanu, kao inicijatora predstavke dr Novice Kraljevića upućene Dućeu i Papi, kao i inicijatora protuhrvatske muslimanske rezolucije u Mostaru,⁵⁸⁾ kao zaštitnika komunista, sinova onih muslimana koji njemu služe i kao protivnika muslimana — nacionalnih Hrvata, jer pada na njega sumnja da je odobravao pokolje Muslimana u istočnoj Hercegovini.⁵⁹⁾ A u razgovoru sa Pavelićem, u Zagrebu 15. oktobra 1942. godine, general Roata je obavijestio Poglavnika da je odstranio Lusana i premjestio ga na Sušak, jer ga hrvatske vlasti optužuju radi saradnje sa četnicima.⁶⁰⁾ Đorđe Piljević navodi da su talijanski komandanti, naročito general Lusana, pozivali predstavnike ustaničkih sela u Hercegovini na pregovore, ali to pobliže ne datira, iako izgleda da bi to moglo biti 1941. godine.⁶¹⁾ I neki drugi autori spominju Lusana.

U nastojanju da nešto više saznam o ovom istaknutom fašisti, koji je po nekim bio univerzitetski profesor, ali gdje i koje struke niko mi nije znao reći, došao sam do nekih podataka koji sigurnije mogu upotpuniti sliku o ovom generalu i, rekao bih, dati podsticaj za dalje rasvjetljavanje njegove uloge u organiziranju četnika u istočnoj Hercegovini i njihovom privođenju na saradnju sa talijanskim okupacionim trupama i vlastima.⁶²⁾

⁵⁶⁾ Isto, str. 294.

⁵⁷⁾ Isto, str. 294.

⁵⁸⁾ Teško je reći da li se ovo odnosi na rezoluciju iz avgusta 1941. (Uporedi: Dr Muhamed Hadžijahić, *Muslimanske rezolucije iz 1941. godine*, zbornik: 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine), ili, pak na jednu od 1. VIII 1942. upućenu Superslodi na Sušak, a na koju se nešto kasnije nadovezuje odlazak jedne delegacije u Rim.

⁵⁹⁾ B. Krizman, n. d., str. 290.

⁶⁰⁾ Isto, str. 425.

⁶¹⁾ Đ. Piljević, *Hercegovina 1941.*, u zborniku 1941. u istoriji naroda Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1973, str. 235.

⁶²⁾ Podaci o tome prema: *Ettore Lucas i Giorgio de Vecchi, Storia delle Unità Combattenti della Milizia Volontaria per la Sicurezza Nazionale 1923-1943*, Giovanni Volpe Editore, Roma, str. 412-413, te 434-445.

Alessandro Lusana je rođen 17. januara 1893. godine, te je 1941. godine bio bliži pedesetoj godini života nego četrdesetoj. Znači bio je u dobi pune zrelosti. U fašističku miliciju (Milizia Volontario Sicurezza Nazionale) upisan je 1. februara 1923. Sa činom konzula, od marta 1941. godine, komanduje 49. jurišnom legijom Crnih košulja uključenih u pješadijsku Diviziju »Marche«, koja je tada ulazila u sastav XVII armijskog korpusa »albanskih« trupa talijanske vojske.⁶³⁾ Kao takav djeluje od 16. aprila 1941. godine do 18. avgusta 1941. godine u Jugoslaviji, u zoni sjeverno od Dubrovnika — Pljevlja, Čajniče, Foča, Bileća, Gacko, Nevesinje. Za generalnog konzula »con anzianità« unapređen je 1. jula 1941, te mu je 23. avgusta povjerena komanda odbrane Dubrovnika i, ujedno jurišnih trupa divizije »Marche«. Neko vrijeme zauzimao je i druge položaje kao što su: privremeni komandat Divizije »Marche« u odsustvu titularnog komandanta generala Giuseppe D' Amica,⁶⁴⁾ komandanta sektora Bileća, te civilnog komesara za ribarstvo (avgust 1942). U oktobru 1942. godine, izgleda na svoje insistiranje, dozvoljeno mu je da se priključi talijanskoj vojsci na ruskom frontu, gdje je 10. novembra iste godine preuzeo komandu grupacije Crnih košulja »3. januar«. U Italiju se povratio u junu 1943. godine i preuzeo komandu Prve oklopne divizije Crnih košulja »M« i na tom položaju je ostao do 26. jula 1943. godine. Što je s njim bilo poslije toga, kao i što je radio najvećim dijelom između dva rata, nisam uspio saznati. Osim toga, bilo bi zanimljivo znati da li je i nešto pisao. Jedinica kojom je u prvo vrijeme u Jugoslaviji komandovao Lusana, 49. jurišna legija Crnih košulja, bila je sastavljena od XL i XLIX bataljona, te 49. kompanije mitraljezaca Crnih košulja. Radi se o fašističkoj vojnoj formaciji. Formirana je u martu 1940. godine, a sastavljena je od ovih trupa: Komanda 49. legije (Venecija), komandant konzul Lusana, XLIX bataljona Crnih košulja (Venecija), komandant senior Francesko De Lorencio (Francesco De Lorenzo), LIII bataljon Crnih košulja (Padova), komandant senior Franko Franko (Franco Franco), te 49. kompanija mitraljezaca Crnih košulja (Venecija). Legija se u aprilu 1941. godine prebacila iz Barija, brodovima »Rossini« i »Puccini« u Drač (Albanija), a odatle kamionima u Bushati. Već 15. aprila, također kamionima, produžava za Skadar, odakle 16. aprila, ponovo kamionima, u sasta-

⁶³⁾ Članovi fašističke milicije (MVSN): senior — major, konzul — pukovnik, a generalni konzul — brigadni general.

Po reorganizaciji talijanske vojske, negdje pred drugi rat, bilo je predviđeno da po jedna jedinica fašističke milicije uđe u sastav divizije. To je i ovdje slučaj u pješadijskoj diviziji »Marche«. Jedinica kao »3. januar«, »23. mart« i »21. april« nazvane su po imenima i tradiciji divizija iz rata u Etopiji i Libiji.

⁶⁴⁾ Đuzepe Damico (Giuseppe D'Amico), divizijski general. Ubili ga Nijemci 13. septembra 1943. kod Trstenog u blizini Dubrovnika, zbog pružanja otpora u dubrovačkom garnizonu u vrijeme kapitulacije. Uporedi: *Le operazioni delle unità italiane nel settembre-ottobre 1943*, Ministero della Difesa, Stato Maggiore dell' Esercito, Ufficio Storici, Roma 1975, str. 400.

vu divizije »Marche«, ide na jugoslovensko ratište. U Podgorici je 17, a u Trebinju 18. aprila. I dok je XL bataljon ostao u Trebinju, XLIX i kompanija mitraljezaca prebačeni su kamionima u Bileću gdje je Lusana preuzeo dužnost komandanta mjesta. Nešto kasnije (21. IV), po naređenju Divizije, XL bataljon ide u Dubrovnik gdje je prebačena i Komanda Legije. U julu 1941. godine Lusana je bio unapređen u čin generalnog konzula. Na neko vrijeme ostavlja komandu 49. legije Crnih košulja, koju privremeno preuzima senior Franko Franko, komandant XL bataljona, a on preuzima komandu zone Dubrovnik i mobilnih trupa Divizije »Marche«. Novembra 11-og 1941. dolazi novi komandant 49. legije, konzul Italo Ingaramo. Neko vrijeme XL bataljon je djelovao na sektoru Foča — Čajniče — Pljevlja i pravac sjeveroistok, dok je XLIX bataljon djelovao na sektoru Bileća, Gacko, Nevesinje i pravac sjeverozapad. Kasnije, u proljeće 1942, spustio se u dolinu Neretve u Čapljinu, Prebilovce, Metković, Hrasno.⁶⁵⁾

Očito je da se već 1941. godine Lusana posvetio nekim specijalnim zadacima. Na to nas upućuje jedan važan izvještaj, po svemu sudeći iz kraja 1941. godine, koji je upućen Duću, a nosi naslov »Situacija u južnoj Bosni i Hercegovini«. U njemu stoji:

Generalni konzul Alesandro Lusana, zamjenik komandanta 32. divizije »Marche« obavijestio me je kako sljedi:

Za cijelo vrijeme naše okupacije, to jest do druge polovine maja 1941. godine, na teritoriji Bosne i Hercegovine vladao je najveći mir, a ekonomske prilike u zemlji bile su dosta dobre: bilo je kruha koliko je bilo dovoljno za život stanovništva. Nikada nije pucano iz vatrenog oružja na okupacione trupe i nije utvrđeno da su počinjena razbojništva protiv civilnog stanovništva.

Sa prenosom vlasti na hrvatske organe nastaju, krajem maja i u prvoj polovini juna, najokrutnija proganjanja i najgroznija zlostavljanja srpskog stanovništva. U reonima Gacko — Nevesinje — Ljubinje — Stolac — Mostar — Metković proganjanje je dostiglo bolesno stanje krvoločnosti. Stiglo se do toga da su u Ljubinju i Stocu izglednijelim majkama koje su bile zatvorene davali za jelo vlastitu djecu pečenu na ražnju. U Gacku su sakupili u jednoj prostoriji, smještenoj na ulazu u mjesto na avtovačkom drumu, najljepše djevojke iz toga kraja. Poslije silovanja i zlostavljanja, pobijali su ih, a zgradu u kojoj su bile zapalili zajedno sa lješevima. Također u Gacku zatvorili su stotinjak golorukih građana koje su zatim uništili mučenjem i postepenom smrću. U Berkovićima su ubili i pokopali u njihovim stanovima djecu i goloruke dječake, kako bi što bolnijom i okrutnijom učinili bol roditelja. Sve ovo izvršile su ustaše, unajmivši, također, najgore zlikovce u zemlji, u ime »fašizma ustaša« i po nalogu Hrvatske vlade. Istovremeno, bila je

⁶⁵⁾ O tim borbama i operacijama vidi: Novica Vojnović, *Borbe jedinica Južnohercegovačkog partizanskog odreda u dolini Neretve u proljeće 1942*, Godišnjak Društva istoričara BiH, Sarajevo 1961, XII, str. 131-164.

zaplijenjena sva imovina i uništeno blago Srba od strane vanredne ustaške uprave.

Sve ovo dovelo je do pobune srpskog stanovništva koje je samo u šumi i planini vidjelo mogućnost da spasi život, a u ustanku mogućnost da prisile hrvatsku administraciju na korektno ponašanje. U Gacku su se 28. juna 1941. pojavili prvi simptomi ustanka. Srpsko stanovništvo ovoga kraja, predvođeno intelektualcima i sjajnim oficirima bivše jugoslovenske vojske, napalo je hrvatski vojni garnizon u Gacku i dovelo ga u nepriliku, tako da je bilo potrebno da intervenira jedna kolona talijanske vojske da bi ih oslobodila iz opsade.

U cjeloj zemlji situacija je ista: ustanici su apsolutni gospodari u zemlji, a hrvatski vojni odjeli prisiljeni su da traže pomoć talijanskih trupa da bi se tako spasili od osвете ustanika.

Pošto je ponovno bio uspostavljen mir, talijanske trupe su se, u prvoj polovini jula, povratile u svoje garnizone, pošto su hrvatske trupe obećale da će u zemlji upravljati pravično i potvrdile da će Srbima biti garantiran život. Jedna proklamacija maršala Lakse garantirala je ova obećanja,⁶⁶⁾ ali, nažalost, ustaški elementi anulirali su ove garantije pa je nastupio drugi val proganjanja, još okrutniji od prvoga. Računa se da je smaknuto, bez mogućnosti da se brani i bez ikakva procesa, oko 80.000 Srba.⁶⁷⁾

Ovaj drugi čin Srbi su definirali kao izdaju, a Muslimani su negativno žigosali, tako da ih je to definitivno udaljilo od hrvatske vlade, koju su u prvo vrijeme potpomagali.

Tako se došlo do drugog perioda ustanka. Srbi su se okupili u naoružane »bande«, spremni da skupo prodaju život, samo željni da osвете svoje mrtve. Muslimani pružaju pasivan otpor, jer ne žele dijeliti odgovornost za sve grozote koje su počinile ustaše u ime fašizma i hrvatske vlade. Komunisti intenziviraju propagandu koristeći se duševnim i ekonomskim nevoljama tako kruto doživljenim u građanskom ratu. Tako je 7. septembra sva Hercegovina i južna Bosna u rukama ustanika, koji su uspjeli da nanesu teške gubitke svim hrvatskim vojnim posadama, prisilivši ih da se zatvore u stare kasarne u očekivanju da na vrijeme dođu talijanske trupe i oslobode ih iz škripca.

Za vrijeme ovih operacija čišćenja u cilju oslobađanja opkojenih Hrvata, protiv Talijana nije ispaljen ni jedan puščani hitac, a srpsko stanovništvo uvijek je prihvatilo talijanske trupe sa radošću i kao izbavitelje. Hrvati su uvijek prikazivali ustanike kao četničke »bande«. Ali, govoreći istinu, ustanici nisu razbojnici, nego ljudi koji su rekli i pokazali, sa činjenicama u rukama, da su se oni okupili u »bande« ne da zlostavljaju ili naškode zemlji, nego da potuku ustaše i hrvatsku policiju kao krivce odgovorne za mnoge njihove zločine.

⁶⁶⁾ Radi se o domobranskom generalu Vladimiru Laksi.

⁶⁷⁾ Podatak je skoro nemoguće provjeriti našim podacima.

Stanovništvo Bosne i Hercegovine može da ima 2,400.000 stanovnika, ovako podijeljenih po rasi i vjeri:

Srbi pravoslavci	1,100.000
muslimani	900.000
katolici (Hrvati)	400.000

Stoga se ustanički elemenat u tim regionima može procjenjivati na cirka 2,000.000.⁶⁸⁾

Sva privreda zemlje je razorena, trag gladi i siromaštva je opći, a poljoprivreda, industrija i zanatstvo potpuno su paralizirani. Komunizam će naći ovdje svoj najpovoljniji ambijent. Kruh stoji 16 lira kilogram, mlijeko 6 lira. Nedostaje neophodan minimum za život.

Poslije prelaska vojne vlasti u ruke Talijana stvoren je trenutak predaha i olakšanja. Ustaničnici su se velikim dijelom vratili kućama, seljaci na polja da u oktobru sakupe žitarice koje su trebale biti sakupljene u julu.

Godina 1942. biće još tužnija, jer selo nije moglo u jesen sakupiti sjeme, niti će proljetne kulture, ako bude mira, moći podmiriti zbog nedostatka jesenje sjetve. Pljačke i otimanja imanja osiromašila su industrijski i trgovački kapital i stočarstvo. Vojska i skoro sve druge vojne ustanove živjeli su od pljačke stoke. A oni koji su se domogli stoke na taj način izvozili su u druge zemlje tu ukradenu stoku i stoga je prodavali u besćenje. Crnogorske naoružane »bande«, koje su ustanici pozvali da im pruže snažnu pomoć, povratile su se u svoje krajeve, služeći se koliko je to bilo moguće, vlastitim transportom.

Zemlja, procvatila i bogata, spala je za samo dva mjeseca na veoma bijednu i stoga nije u mogućnosti da održi u životu one koji je naseljavaju. Danas, između stanovništva srpskog i muslimanskog u južnoj Bosni i Hercegovini i hrvatske vlade stvorio se jaz, tako da su i oni Hrvati, koji ne misle kao hrvatska vlada, neprijateljski raspoloženi prema hrvatskoj državi, pa je ne mali broj onih koji se slažu sa ustanicima.

U podbadanju ovih mržnji izgleda da nisu po strani ni katolički vjerski eksponenti koji bi željeli da iskoriste trenutak za raspirivanje vjerske borbe koja bi im omogućila da dobiju veći predah.

Danas je sve *prividno* (podvučeno u originalu — RP.) mirno. Vlasti, vojska i policija hrvatska mogu se, pak, kretati samo ako ih prate odjeli talijanske vojske.

Nikakva uvreda nije nanosena Talijanima od strane ustanika čak i kada su bili napadnuti od Talijana.

Srbi i Muslimani i dio disidenata Hrvata traže od Talijana samo jednu stvar: da budu pošteđeni hrvatskih zlostavljanja i da imaju mogućnost da žive i rade, kao što se to pristoji jednom narodu bijele rase, pod bilo kakvim oblikom upravljanja, samo da ono bude

⁶⁸⁾ Cifra je pretjerana, a moguće je da se radi i o štamparskoj grešci nastaloj kod prepisivanja. Da li ona, ipak, upućuje na masovnost ustanka?

stavljeno pod zaštitu jedne od velikih sila — Italije ili Njemačke. Njihova najveća želja bi bila da budu tretirani isto onako kao oni u provinciji Kotor.⁶⁹⁾

Danas su se naoružani ustanici, regularno uvedeni u kadar, povukli iza talijanske »demarkacione« linije i podijeljeni su u tri grupe:

- a) Četnici, u snazi od 1.200 uredno naoružanih, koji djeluju u rejonu Ustiprača i Rogatice, u osnovi su srpski nacionalisti, međutim, nisu neprijateljski raspoloženi prema Talijanima;
- b) Komunisti i Jevreji, u snazi od oko 6.000 naoružanih, sa političkom pozadinom komunističkom i sa zadatkom da agitacijom u zemlji angažiraju što više snaga Osovine. Skoro svi su došli iz Sarajeva, Mostara i Srbije. Ne nalaze sljedbenike u seljačkoj masi. Okupirali su i upravljaju stanovništvom Romanije samo zato jer Nijemci nikada nisu vodili računa o njima, pošto taj region nije ni od kakva interesa za njihove industrijske i agrarne ciljeve. Iz ove grupe regrutiraju se oni koji izolirano vrše atentate na ličnosti i imanja Muslimana i Hrvata i
- c) »Partizani« (tako u originalu — RP.) u snazi od oko 1.500 ljudi regularno naoružanih i dobro uvedenih u kadar, djeluju u rejonu Dobro Polje — Konjic i dolinom Neretve. Obuhvataju sve intelektualne elemente srpske, muslimanske i hrvatske, sa političkom pozadinom antihrvatskom. Željeli bi da daju zemlji upravu koja bi bila direktno zavisna od velikih sila Osovine. Svi bi, od srpskog elementa do muftija u Sarajevu i Mostaru, bili skloni talijanskoj upravi. Ovoj stranci pripadaju svi Srbi i ako bude potrebno sve muslimansko stanovništvo priključilo bi se pokretu da podrži ovaj program.

Opće stanje moralnih, duhovnih i ekonomskih nevolja moglo bi odvesti stanovništvo da prihvati komunističku vjeru, ali ne zato što dijeli njihove političke poglede, nego da pokušaju da se putem istovremeno i opće revolucije u zemlji oslobode hrvatske vlasti.⁷⁰⁾

Sve ukazuje da je ovaj izvještaj došao do Musolinija što i posebno govori o značaju koji su Talijani poklanjali ovim oblastima. To se lijepo vidi i iz drugih onovremenih talijanskih izvora. I upravo u toj tački najviše se manifestiraju njemačko-talijanske suprotnosti i interesi.

---

⁶⁹⁾ Od anektiranog područja Boke Kotorske formirana je talijanska provincija: Provincia di Cattaro. Ovo bi, pak, značio zahtjev ili želju za anektiranjem. Već ranije smo naznačili da je ovo područje 1941. godine služilo kao privremeno pribežište mnogim koji su bježali pred ustaškim terorom.

⁷⁰⁾ MAEAS, Jugoslavia 1941, busta 107, fasc. 2, Situazione in Bosnia Erzegovina, sam, pak, izvještaj nosi naslov: »Bosnia Erzegovina, Situazione nella Bosnia meridionale e nella Erzegovina«.

III

Saradnja koju su ponudili Jevđević i Birčanin u septembru i oktobru 1941. godine u Splitu prihvaćena je i konkretizirana već u narednim mjesecima. O tome je već pisano u literaturi koja je citirana, a godina 1942. pokazuje se kao ključna. Međutim, postoji i jedan zanimljiv izvještaj talijanskog vice-konzula Armanda Gabaldonija (Armando Gabaldoni) koji to i izričito akcentira. Gabaldoni je kao specijalni emisar uputio 29. januara 1942. godine izvještaj o situaciji u Bosni i Hercegovini Vitoriju Kastelaniju, predstavniku talijanskog Ministarstva vanjskih poslova kod Druge armije. On navodi da je situacija u Bosni i Hercegovini veoma delikatna, ali bi se mogla u ovom momentu razviti u talijansku korist, ako se nastavi sa politikom približavanja koju je uspješno poduzela komanda VI armijskog korpusa, zajedno sa različitim eksponentima grupa i partija. Jer — po Gabaldoniju — dobar je i radin bosanskohercegovački narod koji je kroz ratove i revolucije toliko iskrvario da bi sada želio da dobije malo mira i pravde. Zato je spreman da prihvati mir i pravdu, nezavisno s koje strane bi mu bili ponuđeni. Zbog mira on se namjerava osloboditi hrvatske igre koju je uvijek mrzio, naročito poslije ustaških grozota.

Komanda VI armijskog korpusa, nastavlja Gabaldoni, nasluttivši ovakovo raspoloženje duhova, u pravi čas je poslala svoje oficire da uspostave kontakt sa raznim četničkim vođama ili, još preciznije, sa bivšim poslanicima Dobroslavom Jevđevićem, Svetom Rađenovićem⁷¹⁾ i pukovnikom Trifunovićem, teškim ratnim invalidom, kojeg srpski narod mnogo cijeni. Vođe su pokazale veliko razumijevanje za ovu talijansku inicijativu i odmah su prihvatili da počnu razgovore koji bi doveli do sporazuma. Oni su se u suštini ponudili da se tuku protiv komunističkih formacija i unište ih zauvijek na svome terenu, da ožive trgovačku razmjenu sa Italijom, te da se stave, bar do završetka rata, pod protektorat Italije.

Momenat je zaista delikatan, piše dalje Gabaldoni, budući da je komunistička propaganda, zbog naslućivanja opasnosti od sporazuma između Talijana i četnika, žestoko intenzivirana, tako da je, idući im u susret, Bosancima i Hercegovcima obećavala uništenje ustaša, protjerivanje Talijana i nezavisnost zemlje.

Osim sa četnicima, kaže Gabaldoni, komanda VI armijskog korpusa zgodno je radila i sa Muslimanima koji su putem svojeg delegata sa punim ovlaštenjima, dra Ismeta Popovca,⁷²⁾ ponudili saradnju sa Talijanima sve do pacifikacije okupiranih teritorija ili, pak, onih koje bi u budućnosti mogle biti okupirane od Italije. Ujedno su izrazili želju da budu anektirani Italiji ili bar da Italija uzme protektorat nad Bosnom i Hercegovinom. Dr Popovac će se u tu svrhu predstaviti Komandi VI armijskog korpusa u Splitu 6. februara 1942. godine.

⁷¹⁾ Srpski političar iz Like.

⁷²⁾ Pročetnički orijentirani stomatolog iz Konjica koji je prešao u Mostar.

Za dokaz ozbiljnosti i svojih dobrih namjera vode srpskih nacionalista su se spontano ponudili kao taoci, zaključuje Gabaldoni.⁷³⁾

Gabaldonijev izvještaj Kastelani je 1. februara 1942. godine uputio Ministarstvu vanjskih poslova u Rim. Zanimljiva je i Kastelanijeva opaska da se u izvještaju Gabaldonija »osjeća mnogo uticaj ideja generala Dalmaca«.⁷⁴⁾

Iz svega što je do sada rečeno očito je, ipak, da kontakti četničkih lidera, bilo da su tada bili imenovani od Draže Mihailovića ili ne, sa talijanskom okupacionom armijom i vlastima — i to ne samo na liniji traženja zaštite za ugroženo srpsko stanovništvo od strane ustaškog režima, nego i na liniji nudenja konkretne oružane i političke saradnje u istočnoj Bosni i Hercegovini — datiraju od septembra 1941. godine. To se odvija po raznim linijama, ali su glavni protagonisti Jevđević i Birčanin, te Komanda VI armijskog korpusa u Splitu, na čelu s generalom Rencom Dalmacom.

Očito je, također, da je važnu ulogu u svemu tome imao — kad je riječ o istočnoj Hercegovini posebno — general fašističke milicije Alesandro Lusana. Da li je pak on to radio u saglasnosti sa Komandom VI armijskog korpusa, u čiji sastav je kasnije ušla i Divizija »Marke«, ili pak po nekoj drugoj, direktnoj ili bočnoj, u konkretnom slučaju fašističkoj liniji, još uvijek se ne može sa sigurnošću reći. Potrebno je za to proučavanje još uvijek nepristupačnih talijanskih dokumenata. No, neosporno je da je akcija koju su vodili Jevđević i Birčanin u svojoj osnovi strateški antikomunistička i antigermanska, u ovo vrijeme, a neposredno antiustaška. Kao takva ona je talijanofilski, jer polazi od evidentnih, iako često veoma prikrivenih, talijansko-njemačkih suprotnosti na ovom terenu demarkacione linije i želi se time okoristiti. Materijal koji je izložen obilno govori o tome, uz ono što je već od ranije poznato,⁷⁵⁾ pa bilo da je riječ o mogućnosti dogovorene provokacije iza koje bi slijedila talijanska akcija na određenom terenu, ili, pak, o stvaranju jednog bloka pod talijanskim okriljem u koji bi ušli Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Albanija, te Srbija i Mađarska. Koliko su sve te ideje realne teško je reći, ali je iz izvora evidentno da su one postojale i da se njima kalkuliralo.

⁷³⁾ MAEAS, Jugoslavia 1942, busta 134, Bosnia-Erzegovina, fasc. 1, Rapporti politici e militari, Gabaldoni — Kastelaniju, telexpresso I, Vojna pošta 39, dne 29. I 1942.

⁷⁴⁾ Isto, Kastelani — Ministero Affari Esteri, Sabinetto, Affari Politici — Ufficio Croazia, Roma, te R. Legazione d'Italia, Zagabria, Vojna pošta broj 10, dne 1. II 1942, telexpresso 48.

⁷⁵⁾ Pored već citiranih radova, više članaka na ovu temu, kad je riječ o Bosni i Hercegovini objavio je Rafo Brčić. To su: *Njemačko-italijanske suprotnosti oko Bosne i Hercegovine u svijetlu okupacije 1941. godine*, Prilozi Instituta za istoriju, Sarajevo III, 3, 1967; *Italijanski planovi u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1943. godine (s posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu)*, Prilozi, XIV-XV, 1978; *Njemački i italijanski planovi u Bosni i Hercegovini u svijetlu dokumenata (1942-1943)*, u zborniku »Arnoj i NOB u Bosni i Hercegovini (1942-1943), Sarajevo 1974.

Zato kod ocjene svih iznesenih podataka nije uvijek najbitnije da li su oni, uzeti pojedinačno, uvijek tačni ili ne, jer primjetne su netačnosti, nego njihova ukupna historijska funkcija u konstituiranju jedne politike i prakse najuže talijansko-četničke saradnje, u ovom slučaju u istočnoj Bosni i Hercegovini, u borbi, prije svega protiv Titovog pokreta. Jer, na bazi svih tih izvještaja, izjava, memoranduma i sličnih dokumenata građena je talijanska politika u ovim krajevima. Kasnije vrijeme, poslije 1941. godine, to potpuno potvrđuje. Talijani su sa četnicima, i obratno, konkretno saradivali i služili se njima sve do kapitulacije 1943. godine. A na toj liniji će 1942. godine angažirati i jedan dio Muslimana. Pa, iako su se komandanti Superslode i drugih vojnih formacija mijenjali, politika je ostajala u suštini ista, a najistaknutiji njen četnički protagonista, na ovom terenu, bio je D. Jevđević. Podaci izneseni u ovom radu to još više potvrđuju nego što je do sada u literaturi bilo poznato, a osim toga i datiraju ranije nego što se do sada mislilo.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE ANFÄNGE DER ZUSAMMENARBEIT ZWISCHEN JEVĐEVIĆ UND BIRČANIN UND DEM ITALIENISCHEN OKKUPANTEN i J. 1941.

Über die Zusammenarbeit zwischen der Tschetnik-Bewegung des Draža Mihailović und dem italienischen Besatzer im Verlaufe des 2. Weltkrieges in Jugoslawien hat die jugoslawische Historiographie berichtet. Diese Arbeit aber handelt von den ersten Anfängen (schon im September 1941) der bekannten Vorkriegsführer der Tschetnik-Bewegung Dobroslav Jevđević und Ilija Trifunović — Birčanin als Mitarbeiter italienischer Okkupanten. Am 26. September 1941. war es nämlich in Split, dem Standort des 6. Armeekorps des italienischen Heeres, das zur Zweiten italienischen Armee gehörte, zu einem Treffen zwischen Vertretern der italienischen Besatzungsarmee, Jevđević und Birčanin gekommen. Die beiden boten den Italienern militärische und politische Zusammenarbeit an, vor allem im Kampf gegen die von Tito geführte Volksbefreiungsbewegung und gegen den Kommunismus überhaupt. Aus einer Reihe bisher unbekannter italienischer Originaldokumente und aus der Analyse der bisherigen Literatur über die Tschetniks ist der Prozeß von Beginn und Entwicklung der Zusammenarbeit von Jevđević und Birčanin mit den Italienern, besonders im östlichen Bosnien und in der Herzegowina, zu ersehen und ihre Ansichten zu damaligen militärischen und nationalpolitischen Fragen. Hier gibt es aber auch Zeichen von Einbeziehung solcher lokalen Unterfangen in breitere italienische politische Projekte. Auf dieser Linie werden auch viele Gegensätze und Rivalitäten dargestellt, zwischen Deutschen und Italienern, zwischen Italienern und Ustaschas, auf den Gebieten, auf denen sie wirkten, vor

allem in Bosnien und der Herzegowina, in Dalmatien und Montenegro und unter den Völkern, mit denen sie direkt Kontakt hatten.

Eng damit verbunden ist das Wirken von Alesandro Lusana, General der faschistischen Miliz, (»console generale«), in der östlichen Herzegovina und in Dubrovnik. Er hatte entscheidenden Einfluß auf die Entwicklung der Tschetnik-Bewegung und ihre Zusammenarbeit mit den Italienern. In dieser Arbeit wird eine ganze Reihe bisher unbekannter Details über diesen faschistischen Kommandanten vorgebracht und seine Beurteilung der politischen Verhältnisse im östlichen Bosnien und in der Herzegowina, die er Ende 1941. in einem ausführlichen Bericht an den Führer der italienischen Faschisten Benito Mussolini darlegte.